

**XIX. YÜZYILDA
KUDÜS VE ÇEVRESİNDE
HALİLÜ'R-RAHMAN VAKIFLARI**

Yasemin AKKAYA

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Doç. Dr. Mustafa GÜLER

Eylül, 2012

Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

XIX. YÜZYILDA KUDÜS VE ÇEVRESİNDE
HALİLÜ'R-RAHMAN VAKIFLARI

Hazırlayan

Yasemin AKKAYA

Danışman

Doç. Dr. Mustafa GÜLER

AFYONKARAHİSAR 2012

Bu Tez Çalışması BAPK'ca Desteklenmiştir. Proje No: "11 sosbil 08"

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**XIX. Yüzyılda Kudüs ve Çevresinde Halilü’r-rahman Vakıfları**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça'da gösterilen eserlerden oluştuğunu bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

21/09/2012

Yasemin AKKAYA

TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ ONAYI

JÜRİ ÜYELERİ

Tez Danışmanı : Doç.Dr. Mustafa GÜLER

Jüri Üyeleri : Prof.Dr. Mustafa DEMİRCİ

: Yrd.Doç.Dr. Mustafa KARAZEYBEK

İmza

Tarih Anabilim Dalı tezli yüksek lisans öğrencisi Yasemin AKKAYA'nın "**XIX. Yüzyılda Kudüs ve Çevresinde Halilü'r-rahman Vakıfları**" başlıklı tezini değerlendirmek üzere 21.09.2012 günü saat 15:00'da Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca yukarıda isim ve imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek kabul edilmiştir

Prof.Dr.Mehmet KARAKAŞ
MÜDÜR

ÖZET

XIX. YÜZYILDA KUDÜS VE ÇEVRESİNDE HALİLÜ'R-RAHMAN VAKIFLARI

Yasemin AKKAYA

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Eylül 2012

Danışman: Doç. Dr. Mustafa GÜLER

Bu çalışmada; arşiv belgeleri ışığında, XIX. yüzyılda Kudüs ve çevresindeki Halilü'r-rahman Vakıfları ile bölgedeki Osmanlı hâkimiyeti öncesi ve sonrasındaki vakıfların durumu ve faaliyetleri ele alınmıştır. Aynı zamanda zikredilen yüzyılda bu vakıfların gelir kaynakları tespit edilerek değerlendirilmiştir.

Bu çerçevede, başta Hz. İbrahim olmak üzere, El-Halil ve çevresindeki diğer peygamber kabirleri hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca İslâmiyet öncesi ve sonrasında kutsal mekânlara vakıf yapma geleneğinin, genel anlamda Hristiyan, Yahudi ve Müslümanlarda, özel anlamda da Osmanlılardaki teşekkülü ve inkişafı irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Halilü'r-rahman Vakıfları, Hz. İbrahim, el-Halil, Kudüs, Osmanlı.

ABSTRACT

HALİLÜRRAHMAN FOUNDATIONS IN AND AROUND JERUSALEM IN THE 19th CENTURY

Yasemin AKKAYA

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY**

September 2012

Advisor: Assoc. Prof. Mustafa GÜLER

In this study; in the light of archival documents, Halilü'r-rahman Foundations in and around Jerusalem in the 19th century and the status and activities of the foundations in the region before and after Ottoman rule are discussed. At the same time, the income sources of these foundations in the mentioned century are identified and evaluated.

In this context, some information is given about the tombs of the prophets in and around El-Halil (Hebron), particularly Hz. Abraham. Furthermore, the growth and the formation of the tradition of making the foundation of holy sites before and after Islam, Christians, Jews and Muslims in general, Ottoman Empire in particular, are all examined in detail.

Key Words: Halilü'r-rahman Foundations, Hz. Abraham, el-Halil (Hebron), Jerusalem, Ottoman.

ÖNSÖZ

Filistin'deki el-Halil şehrine; Hz. İbrahim, eşi Sare ve daha birçok peygamberin kabirlerinin bulunmasından dolayı büyük bir hürmet gösterilmektedir. Bu mukaddes şehir de, Kudüs gibi, 1517'de Mercidabık Zaferi ile Osmanlı himayesine girmiş, bu tarihten sonra Kudüs sancağına bağlı bir nahiye olarak Osmanlı idari sistemindeki yerini almıştır.

Osmanlı Devleti, Kudüs ve Haremeyn'den (Mekke-Medine) sonra dördüncü şehir olarak kabul edilen Halil şehrine de önemli hizmetlerde bulunmuştur. Tıpkı diğer şehirlerde olduğu gibi, burada bulunan mukaddes mekânların bakımı, onarımı, yeniden inşası ve buradaki görevlilerin maaşlarının ödenmesi için hiçbir masraftan kaçınmayan devlet erkânı bu hizmetlerini vakıflar kanalıyla yürütmüşlerdir.

XIX. yüzyılda bu vakıfların gelir kaynakları ile harcama alanlarını ortaya koymaya gayret ettiğimiz bu çalışmamızın birinci bölümünü el-Halil şehrinin önemi, mukaddes mekânlara vakıf yapma geleneği ve Osmanlı'nın mukaddes mekânlara verdiği önem ile el-Halil şehrini tanıtmaya ayırdık. İkinci bölümde, Halilü'r-rahman Vakfının çalışanlarını, bunların maaşlarını, adetlerini, sosyal konumlarını; üçüncü bölümde ise imaret vakıfları ve Halilü'r-rahman Vakfına bağlı akarları ele aldık.

Bu çalışmanın ortaya çıkış sürecindeki yardımlarından dolayı Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile İSAM ve AKÜ kütüphanesi çalışanlarına, sevgili aileme, değerli hocam Nuray ŞATIRER'e, her zaman yanımda olan değerli dostum Rahime FİŞNE'ye, bilgi ve yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen saygıdeğer danışman hocam Doç. Dr. Mustafa GÜLER ile Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ ve Yrd. Doç. Dr. Mustafa KARAZEYBEK hocalarıma sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum.

Yasemin AKKAYA

Eylül 2012

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
YEMİN METNİ.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
KISALTMALAR DİZİNİ.....	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HALİLÜ'R-RAHMAN VE ÖNEMİ

1. HALİLÜ'R-RAHMAN	4
1.1. EL- HALİL VE ÇEVRESİNDE MEDFUN PEYGAMBERLER.....	5
1.1.1. Hz. İbrahim Aleyhisselâm.....	5
1.1.2. Hz. İshak Aleyhisselâm.....	6
1.1.3. Hz. Yakub Aleyhisselâm.....	6
1.1.4. Hz. Yusuf Aleyhisselâm.....	7
1.1.5. Hz. Lût Aleyhisselâm.....	8
1.1.6. Hz. Davud Aleyhisselâm.....	8
1.1.7. Hz. Süleyman Aleyhisselâm.....	9
2. MUKADDES MEKÂNLAR İÇİN VAKIF YAPMA GELENEĞİ.....	9
2.1. İSLÂMDAN EVVEL HRİSTİYAN VE YAHUDİLERDE KUDÜS VE EL-HALİL VAKIFLARI.....	10
2.2. MÜSLÜMANLARIN MUKADDES MEKÂNLARA VAKIF YAPMA GELENEĞİ.....	11
2.2.1. Kâbe (Beytullah).....	13
2.2.2. Mescid-i Nebevi (Mescid-i Nebî).....	16
2.2.3. Mescid-i Aksa (Beytü'l – Makdis).....	18
2.2.4. El- Halil (Halilü'r-rahman).....	19

3. OSMANLI DEVLETİ'NİN MUKADDES MEKÂNLARA VERDİĞİ ÖNEM VE EL-HALİL..... 19

- 3.1. HAREMEYN 22
3.2. KUDÜS 23
3.3. AYASOFYA 24

İKİNCİ BÖLÜM

EL-HALİL KÜLLİYESİ VE VAKIFLARI

- 1. EL-HALİL KÜLLİYESİ..... 25**
1.1. EL-HALİL CAMİİ..... 25
1.2. HALİL İBRAHİM İMARETİ..... 26
2. XIX. YÜZYILDAKİ HALİLÜRRAHMAN CAMİİ VAKIFLARI..... 27
2.1. İBRAHİM ALEYHİSSELÂM (HALİLÜ'R-RAHMAN) TÜRBEŞİ VAKIF GÖREVLİLERİ..... 30
2.2. HZ. UKKAŞE TÜRBEŞİ VAKIF GÖREVLİLERİ..... 33
2.3. YAKUB ALEYHİSSELÂM TÜRBEŞİ VAKIF GÖREVLİLERİ..... 36
2.4. YUSUF ALEYHİSSELÂM TÜRBEŞİ VAKIF GÖREVLİLERİ..... 37
2.5. İŞHAK ÂLEYHİSSELÂM TÜRBEŞİ VAKIF GÖREVLİLERİ..... 39
2.6. İBRAHİM ALEYHİSSELÂM MESCİDİ VAKIF GÖREVLİLERİ..... 40
3. VAKIF GÖREVLİLERİ HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME 41

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İMARET VAKIFLARI VE HALİLÜ'R-RAHMAN VAKIFLARINA BAĞLI AKARLAR

- 1. İMARET VAKIFLARI..... 43**
2. EL-HALİL'DE BULUNAN VAKIF AKARLARI..... 44
2.1. EL-HALİL (HALİLÜ'R-RAHMAN) 45
2.2. NABLUS, BENİ SAAB VE CENİN KAZALARI..... 46
2.3. KUDÜS VE ÇEVRESİNDEKİ HALİLÜ'R-RAHMAN'A AİT KÖY, ARAZİ VE AKARLARIN HİCRİ 288/1871-72 SENESİNİN ÜÇ AYLIK GELİRLERİNİN YEVMİYE DEFTERİ 47
2.4. HALİLÜ'R-RAHMAN VAKFININ 288/1871-72 YILI HASILAT DIŞI ÜÇ AYLIK TAHSİLATI..... 49
2.5. EL-HALİL VE KUDÜS'TEN BAŞKA, HALİLÜ'R-RAHMAN VAKFINA EKLENEN DİĞER AKARLAR VE BAĞLI OLDUKLARI MAHALLER 51
SONUÇ 54

KAYNAKÇA.....	55
EKLER	59
HARİTALAR.....	67
RESİMLER.....	70

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
Bkz	: Bakınız
BOA	: İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C	: Cilt
Çev	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Edt	: Editör
Ev	: Evkaf Defteri
EV. HMK. SR	: İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti Surre Defterleri
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı, İslâm Ansiklopedisi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
nr	: Numara
s	: Sayfa
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb	: Ve benzeri
VGMA	: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
vr	: Varak
vs	: Ve saire

GİRİŞ

Bilindiği gibi Kudüs ve el-Halil, Filistin topraklarının önemli mukaddes şehirleridir. Bu iki şehir, Mekke ve Medine gibi, semavi dinlerin üçünde de kutsal olması hasebiyle gerek İslâm öncesinde gerekse İslâm'ın kabulünden sonra, bu üç dinin mensubu olan bütün toplumların ilgi odağı olmuştur.

Kudüs, Arap dünyasının merkezinde ve Arap dünyasını oluşturan ülkelerin dört yol ağzında olmasından dolayı hem dinî hem de stratejik öneme haiz bir konumdadır¹. Filistin'in kalbi olarak nitelendirebileceğimiz Kudüs şehrinin bu konumu, geçmişten günümüze şehrin tarihi gelişimini etkileyen en önemli faktörlerden biri olmuştur.

Peygamber yurdu olarak ifade edebileceğimiz Halil şehri de Kudüs kadar önemli bir mevkidedir. Başta Hz. İbrahim olmak üzere pek çok peygamberin kabrini bünyesinde bulundurmakla taçlanan bu mübarek şehir; Kudüs, Mekke ve Medine gibi Haremeyn-i Şerife'nin ismiyle anılır.

Tarih boyunca çeşitli medeniyetlerin hâkimiyeti altına girmiş olan Kudüs ve el-Halil, bazen işgal ve doğal afetler nedeniyle yıkım ve tahribata uğramış bazen de idaresinde bulunduğu devletin girişimleriyle yenilenip gelişmiştir. Nihayet bu iki şehir, Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi sonucunda Osmanlı topraklarına dahil olmuştur (1517). Padişah, Hicaz'ı ilhakının ardından kutsal yerleri ve peygamber kabirlerini ziyaret etmiş ve buraların ıslahı ve yenilenmesi için gerekli çalışmaları başlatmıştır. Yavuz Sultan Selim'den sonraki padişahlar ve diğer devlet büyükleri de bu mukaddes yerlere büyük bir ehemmiyet göstermişlerdir. Ciddi imar faaliyetlerinin yanı sıra cami, han, hamam, medrese misafirhane ve imareten oluşan külliyeler yaptırmışlar ve bunlara gelir kaynağı olarak da pek çok vakıf tesis etmişlerdir. Bunlardan başka köprüler, çeşmeler, su yolları, vb. sayısız eser vücuda getirmişlerdir.

Osmanlı döneminde bu yerlere ne kadar önem verildi ve ne gibi faaliyetlerde bulunuldu? Kudüs ve çevresi ile el-Halil'de Hz. İbrahim'den kaldığına inanılan eserlerin Osmanlı öncesi ve sonrasında ki durumu nedir? Bu İslâmî mirasın korunması için neler yapılmıştır? gibi sorulara cevap arayarak şekillendirmek istediğimiz çalışmamızı, XIX. yüzyılda el-Halil ve çevresiyle ilgili vakıf kayıtlarını inceleyerek ortaya koymaya çalıştık.

¹ İslâm Konferansı Teşkilâtı Kudüs Komitesi, *Kudüs (Tarihi Belge)*, Çev: Acar Tanlak, Cidde 1988, s. 9.

Kudüs ve çevresindeki Halilü'r-rahman Vakıflarının XIX. yüzyıldaki durumu ve faaliyet alanları ile ilgili yeni bilgiler ortaya koyabilmek için, şüphesiz yazılı kaynaklardan önce arşiv belgeleri ve vakfiyelerin incelenmesi gerekmektedir. Ancak üzülecek belirtelim ki, arşivlerde vakfiyeler olmasına rağmen Halilü'r-rahman Vakfının ne zaman ve kim tarafından kurulduğunu belirten veya Halilü'r-rahman'ı ifade eden bir vakfiyeye rastlanmamaktadır.

Konumuzu ilgilendiren belgelerin büyük bir kısmını, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi ve İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinden temin ettik.

Osmanlı vakıflarına dair en zengin arşiv malzemesini barındıran Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde, konumuza dair başlıca malzeme Defter-i Esasat kayıtları arasındaki (nr.164-24-145, 160- (24-30)- 0146, 160- (24-30)-147, 160-(24-30)-148), numaralarda kayıtlıdır. Mezkur defterlerde Kudüs'teki Mescid-i Aksa ve Sahratullah vakıfları ile birlikte Halilü'r-rahman vakıflarının gelir kaynakları, vazife ferağ ve tevcihlerine dair kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca tarih olarak sıralı olanlarda ise yıllar geçtikçe Halilü'r-rahman vakıf akarlarındaki değişimde takip edilebilmektedir. Özellikle vakıf görevlisi olarak atanarlara dair yer alan biyografik bilgiler konumuz haricinde bu alanda çalışma yapacakları ciddi malzeme oluşturmaktadır.

İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan vakıf kayıtlarının ise, büyük bir bölümü vakıfların muhasebesi ve vakıflara dair çeşitli konuların merkezle irtibatına dairdir. Konumuza ait defterlerin en mühimleri nezaret sonrası Evkaf Defterleri kataloğunda 22492-22548 numaralarda kayıtlıdır. Bu defterlerde XIX. yüzyılda Halilü'r-rahman ve çevresindeki vakıfların akarları ile bu akarların bağlı bulunduğu mahaller yer almaktadır. Ayrıca aynı arşivde Tapu Tahrir Defterleri kataloğuna kayıtlı 970/1562 tarihli ve 0342 numaralı Kudüs ve çevresindeki evkaf tahrir defteri Halilü'r-rahman vakıflarının XVI. asırdaki durumları ile alakalı kıymetli bilgiler saklamaktadır.

İncelediğimiz defterlerde ne yazık ki, Halilü'r-rahman vakıflarının en önemlisi olan imaret ve görevlilerine ait kayıt bulunmamaktadır. Buna dair XIX. asırda ulaşabildiğimiz arşiv vesikası, yüzyılın başında tanzim edilen Surre Defterleri kataloğuna kayıtlı 3064 numaralı defterde yer alan bilgilerdir.

Bilebildiğimiz kadarı ile ele aldığımız Halilü'r-rahman Vakıfları şu an yeryüzünde mevcut vakıfların en eskisidir. Bu vakıf ilk olarak Hz. İbrahim tarafından "Halil İbrahim

Sofrası” olarak bilinen imaretin işletilmesi maksadıyla kurulmuştur. Bu vakfa özellikle İslam döneminde, daha açık bir ifade ile Emeviler döneminden itibaren yeni eklemeler yapılmıştır. Camii ve imaret bu dönemden itibaren Kudüs’teki Mescid-i Aksa ve Sahratullah ile birlikte korunup imar edilmiştir. Aynı hassasiyet Abbasîler ve Memlukler döneminde de devam etmiştir. Yukarıda belirttiğimiz gibi Yavuz Sultan Selim döneminden itibaren Osmanlı hâkimiyetine giren şehir, aynı şekilde imar edilmiş ve vakıfları muhafaza edilmiştir. Nitekim 970/1562 tarihli Kudüs sancağının ilk evkaf tahririndeki köyler ile XIX. asırdaki köyler nerede ise aynıdır². Kanaatimizce bu vakıflar, Osmanlılar tarafından bazı küçük değişiklikler dışında Memluklerden aynen alınıp muhafaza edilmiştir. Bu uzun sürece rağmen tüm dönemlerde kurulan vakıflar, Halilü’r-rahman Vakfı olarak kaydedilmiştir. Yani hangi dönemde ve kimin tarafından kurulursa kurulsun ilk adına bağlı olarak belki de Hz İbrahim’e (a.s.) hürmeten Halilü’r-rahman Vakfı olarak kaydedilmiştir.

Tezimizin amacı; XIX. yüzyılda Halilü’r-rahman Vakfına ait vakıf arazilerini, bu vakıftan yapılan işleri, türbe ve camilerin nasıl işletildiğini tespit etmektir.

Çalışmamızda, arşiv kayıtlarının transkripsiyonu yapılırken belgede okunamayan kısımlar (.....) işareti ile gösterilirken, okunuşu net olmayan kısımlar ise (?) ile ifade edilmiştir.

²Örnek olarak bkz: Başbakanlık Osmanlı Arşivi Tapu Tahrir Defterleri (TD), 0342.

BİRİNCİ BÖLÜM

HALİLÜ'R-RAHMAN VE ÖNEMİ

1. HALİLÜ'R-RAHMAN

Filistin bölgesinin güneyinde Batı Şeria tarafında bulunan el- Halil şehri, Kudüs'ün 32 kilometre güneybatısında suyu bol ve çok verimli bir arazi üzerinde yer almaktadır³. Dağlık bir alanda kurulmuş olan şehir; Habrun, Habra veya Mescid-i İbrahim gibi farklı isimlerle de anılmaktadır⁴.

Filistinlilerin ataları olan Kenaniler tarafından Milattan önce 2. bin yılın ilk yarısında kurulan şehrin, bilinen en eski adı “dört köy” anlamına gelen Kiryat Arba'dır. Daha sonra kelime anlamı “birlik, beraberlik, dostluk, arkadaşlık” olan Hebron adıyla anılmıştır. “Allah'ın dostu” anlamındaki Halilü'r-rahman'ın kısaltılmış şekli olan Halil ise şehrin günümüzdeki ismidir⁵.

Halil, Kudüs gibi, ilahi dinlerin üçü içinde kutsal sayılan bir şehirdir. Bunun sebebi; Hz İbrahim Aleyhisselâm, evlatları İshak, Yakub ve onların bazı eşleri ile -bazı kaynaklara göre- Hz. Yusuf'un türbelerinin buradaki Halil Camii'nin içinde bulunmasıdır. Halil şehri, Müslümanlar arasında Mekke, Medine ve Kudüs'ten sonra dördüncü kutsal şehir olarak kabul edilir ve Haçlı seferlerinden itibaren Kudüs'le birlikte Mekke ve Medine gibi “Haremeyn-i Şerifeyn” adıyla anılmıştır.

Şehir, meydana gelen savaşlar ve depremler nedeniyle pek çok kez yıkılmış olsa da Emeviler ve Abbasiler el- Halil'e gösterdikleri özel ilgi ve itina ile şehri yeniden imar etmişlerdir. Emeviler döneminde tekrar yapılan ve Haremü'l-Halil olarak bilinen meşhedin Abbasiler zamanında da camii haline getirilmiş olması bunun güzel bir örneğidir⁶.

El- Halil'in tarihi gelişimi Kudüs'ünki ile benzer şekildedir. Hz. Davud (a.s.) tarafından M.Ö. 11. yüzyıldan sonra ele geçirilmiş olan bu yerler, Hz. Süleyman'dan (a.s.) sonra İsrail ve Yehuda krallıkları olarak ikiye ayrılmış ve el- Halil'de Yehuda krallığı hâkimiyetine geçmiştir. M.Ö. 586'da Babil kralı Buhtunnasr tarafından Yehuda krallığına son verilmiş ve M.Ö. 538'de de bölgeye Persler hâkim olmuştur. M.Ö. 332 tarihinde Makedonya kralı İskender'in, M.Ö. 64 yılında ise Roma İmparatorluğunun egemenliğine

³ Mustafa L. Bilge; “ Halil “, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XV, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) Yayınları, Ankara 2004, s. 305.

⁴ E. Honigman; “Halil”, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, C. V, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988, s. 155.

⁵ Bilge; a.g.m., s. 306.

⁶ Bilge; a.g.m., s. 306.

geçerek yüzyıllarca Roma valileri tarafından idare edilmiştir. M.S. 614'te el- Halil'in de içinde bulunduğu Filistin toprakları Persler tarafından tekrar ele geçirilmiş; ancak Bizanslılar M.S. 627 yılında bölgeyi Perslerden geri almışlardır. 638'de Hz. Ömer (r.a.) tarafından buralar (Kudüs'le birlikte) Bizanslıların elinden alınmış ve böylece İslâm devleti topraklarına dâhil edilmiştir. 1099 yılına gelindiğinde ise, kalabalık Haçlı orduları tarafından işgal edildi. 1187 yılına kadar devam eden bu işgal Selahaddin Eyyubi'nin bu toprakları verilen tarihte yeniden İslâm toprakları hâkimiyetine kazandırmasıyla son buldu. 1291'de el- Halil'in de içinde bulunduğu bütün Filistin toprakları Memluk hâkimiyetine geçti. Bu durum 1517'de Yavuz Sultan Selim tarafından Filistin'in Osmanlı Devleti topraklarına dâhil edilmesine kadar devam etti. El-Halil, bu tarihten itibaren Kudüs sancağının bir kazası olarak Osmanlı idari sistemindeki yerini almıştır. Dört asır boyunca Osmanlı himayesinde pek çok yenilik ve imar faaliyetleriyle gelişen şehir, İngilizlerin 1918'de Filistin topraklarını işgal etmesiyle sıkıntılı bir döneme girmiş oldu.

1.1. EL- HALİL VE ÇEVRESİNDE MEDFUN PEYGAMBERLER

1.1.1. Hz. İbrahim Aleyhisselâm

Hz. İbrahim Aleyhisselâm Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın (c.c.) "Halil" diye vasıflandırdığı Ulü'l-azm Peygamberlerdendir. Allah'a olan sevgi ve bağlılığından dolayı "Halilullah" (Allah'ın dostu)⁷ ismini almıştır.

Kur'an-ı Kerim'de, putperest olduğu bildirilen babasının adı Azer olarak geçmektedir (En'âm 6/74). O dönemde bölgede doğacak İbrahim adlı bir çocuğun halkın dinini değiştireceği, Nemrut'un saltanatına son vereceği söylemleri ya da diğer bir rivayete göre kendisinin buna benzer bir rüya görmesi üzerine Nemrut, bütün hamile kadınları toplatarak doğacak bütün erkek çocuklarının öldürülmesini emretmiştir. Azer bunun üzerine hamile olan karısını Kûfe ile Basra arasındaki Ur Şehrine götürerek bir mağaraya saklamış ve Hz. İbrahim bu mağarada doğmuştur⁸.

Kur'an'da, peygamber olarak seçilip kavmine gönderilen Hz. İbrahim'in, önce babasına hak dini tebliğ ettiği, ancak babasının onu kovduğu ifade edilmektedir. Daha sonra da kendi kavmini dine davet eden İbrahim'e kavminin de karşı çıktığı bildirilmektedir⁹.

⁷ Selman Yusufoglu; *Kur'an'daki Peygamberler*, Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul 2007, s. 89.

⁸ Ömer Faruk Harman; "İbrahim", *DİA*, C. XXI, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 269.

⁹ *Kur'an*; Meryem Sûresi, Ayet 42-46, Saffat Sûresi, Ayet 98.

Ömrünün son yıllarını Halilü'r-rahman şehrinde geçiren Hz. İbrahim, son kez Kâbe'ye giderek hac ibadetini yerine getirmiş ve tekrar Şam'a dönmüştür. Vefat ettiğinde 200, başka bir rivayete göre de 175 yaşında olan Hz İbrahim (a.s.), eşi Sare (Sara)'nin kabri yanına defnedilmiştir¹⁰.

1.1.2. Hz. İshak Aleyhisselâm

Tevrat ve Kur'an'da adı zikredilen bir peygamber olan İshak Aleyhisselâm, Hz. İbrahim'in (a.s.) Sâre adlı eşinden oğludur. Yaklaşık milattan önce XIX-XVIII. yüzyıllarda yaşamıştır ve Yahudilerin Hz. İbrahim'den sonra ikinci atalarıdır¹¹.

Hz. İbrahim, putperest kavminden uzaklaştığında İshak ve oğlu Yakub'un kendisine bağışlandığı, peygamberlik ve kitapların onların soyundan gelenlere verildiği Kur'an'da belirtilmektedir. Ayrıca Hz. İbrahim, İshak, İsmail, Yakub ve torunlarının Yahudi ve Hristiyan olmadığı bildirilmektedir¹².

Allah (c.c), Hz. İshak'ı babasının vefatından sonra Şam ve civarına peygamber¹³ olarak göndermiştir¹⁴.

Hebron'da 180 yaşında vefat eden Hz. İshak (a.s.), evlatları tarafından babası Hz. İbrahim'in kabrinin bulunduğu mağaraya defnedilmiştir¹⁵. Türbe-i şerifinin el-Halil'de bulunduğu arşiv belgelerinden de anlaşılmaktadır¹⁶.

1.1.3. Hz. Yakub Aleyhisselâm

İsrailoğulları'na gönderilmiş bir peygamber olan Hz. Yakub, İshak Peygamberin oğludur. Yakub'un on iki oğlu vardır ve bunların içinde Kur'an'da kendi adına sûre bulunan tek oğlu Hz.Yusuf'tur. Kardeşleri tarafından kuyuya atılan Yusuf, kuyudan kurtarılmış ve yıllar sonra Mısır'a Maliye Nazırı olmuştur. Bu sırada Filistin'de meydana gelen kıtlık nedeniyle Mısır'a gelen Hz. Yakub, hem oğlu Yusuf'a hem de onun

¹⁰ Taberi; *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, Çev: Zakir Kadiri Ugan- Ahmet Temir, C. I, MEB Yayınları, İstanbul 1965, s.430.

¹¹ Ömer Faruk Harman; "İshâk", *DİA*, C. XXII, TDV Yayınları, İstanbul 2000, s. 519.

¹² *Kur'an*; Meryem Sûresi, Ayet 49, Enbiyâ Sûresi, Ayet 72, Ankebût Sûresi, Ayet 27, Bakara Sûresi, Ayet 140.

¹³ *Hz İshak'ın (a.s.)Peygamberliği Kur'an'da şu ayetle açıklanmaktadır: " Bir de O'na (İbrahim'e) salihlerden bir peygamber olarak İshak'ı müjdeledik. Ve hem İbrahim'e hem İshak'a bereketler verdik. Lâkin her ikisinin neslinden iyi hareket eden de var, açıkça kendisine zulmeden de." (Kur'an; Saffat Sûresi, Ayet 112- 113).*

¹⁴ Taberi; a.g.e., s.434.

¹⁵ Harman; a.g.m., s.520.

¹⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA), Defter-i Esasat, nr. 160 -(24- 30)- 0146, s. 26-27.

üzüntüsüyle kaybettiği sağlığına kavuşmuştur. Daha sonra da ailesi ile birlikte (ailesinden seksen altı kişiyle) Mısır'a yerleşmiş ve burada vefat etmiştir¹⁷. Bu hadise Yusuf sûresinde ayrıntılı bir şekilde ifade edilmektedir.

Hz. Yakub'un (a.s.), Medyen veya Şam'da doğduğu rivayet edilmektedir. Hz. Yakub çocuklarına, vefat edince babası Hz. İshak'ın (a.s.) yanına defnedilmesini vasiyet etmişti¹⁸. Oğlu Yusuf (a.s.), 147 yaşında¹⁹ vefat eden babasını, el-Halil'de, dedesi İshak'ın (a.s.) kabri yanına defnetmiştir²⁰. Elimizdeki arşiv belgesi de Hz. Yakub (a.s.) türbesinin Halilü'r-rahman'da bulunduğunu doğrulamaktadır²¹.

1.1.4. Hz. Yusuf Aleyhisselâm

Hz. Yusuf (a.s.), Hz. Yakub'un (a.s.) on iki oğlundan biridir. Babasının ölümünden 23 yıl sonra (120 yaşında) Mısır'da vefat etmiştir. Hz. Yusuf Aleyhisselâm da ölürken, na'sının atalarının kabri yanına defnedilmesini vasiyet etmiştir²². Hz. Yusuf'un kabrinin nerede olduğu konusunda farklı görüşler vardır. Bazı kaynaklara göre²³, Mısırlılar O'nu mermer bir tabuta koyarak Nil nehrine bırakmış, daha sonra Hz. Musa (a.s.) zamanında²⁴ Allah'ın emriyle nehirden çıkartılıp el-Halil'e getirilerek buraya defnedilmiştir. Bazılarına göre de, Hz. Yusuf'un kabri vefat ettiği yerde, yani Mısır'dadır. Kanaatimizce Yusuf Aleyhisselâm'ın kabri ailesinin yanında Halilü'r-rahman'da olmalıdır. Hz. Yusuf Aleyhisselâm türbesinin Halilü'r-rahman'da bulunduğunu arşiv belgelerinde de görmekteyiz²⁵.

¹⁷ Ahmet Suphi Furat; "Yakub", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, C. XIII, MEB Yayınları, İstanbul 1988, s. 351.

¹⁸ Yusufuğlu; a.g.e., s. 145.

¹⁹ M. Asım Köksal; *Peygamberler Tarihi*, C. I, TDV Yayınları, Ankara 1993, s. 296.

²⁰ Yusufuğlu; a.g.e., s. 152.

²¹ VGMA, Defter-i Esasat, nr. 160- 24- 145, s. 24-25.

²² Taberi; a.g.e., C.I, s. 511.

²³ Bkz. Evliya Çelebi Mehmet Zillioğlu; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Sadeleştiren: Mümin Çevik, C. IX, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1984, s. 195; Nâsır-ı Hüsrev; *Sefernâme*, Çev: Abdülvehhab Tarzî, MEB Yayınları, İstanbul 1994, s.53; Ahmet Suphi Furat; "Yusuf", *İA*, C. XIII, MEB Yayınları, İstanbul 1988, s. 442; Abdüsselam Uluçam; "Haremü'l-Halil", *DİA*, C. XV, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 308; Ömer Faruk Tunalı; *Peygamberler Tarihi*, Gümüş Yayınları, İstanbul 1985, s. 32.

²⁴ *Bazı kaynaklarda Hz. Yusuf'un tabutunun nehirden Hz. Musa tarafından çıkarıldığı yazılıdır. Ancak, Evliya Çelebi tabutu çıkarmanın Hz Süleyman olduğunu ifade etmektedir.* (Bkz. Evliya Çelebi Mehmet Zillioğlu; *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Sadeleştiren: Mümin Çevik, C. IX, Üçdal Yayınları, İstanbul 1984, s.195).

²⁵ VGMA, Defter-i Esasat, nr. 160- 24-1 45, s. 24-25; nr. 160 (24- 30)- 0146, s. 26-27.

1.1.5. Hz. Lût Aleyhisselâm

Hz. İbrahim'in yeğeni olan Hz. Lût, Kur'an'da adı geçen peygamberlerdendir. Kur'an'da Lût'un kavmine gitmekle görevlendirildiği, bereketli ve kutsal yere ulaştırıldığı, salihlerden olup ilahî rahmetin içine alındığı bildirilmektedir²⁶.

Hz. İbrahim kendi kavmini uyardığında Lût ona inanmıştır. Lût, her türlü ahlaksızlık ve taşkınlıkta bulunan, putperest bir kavime gönderilmiştir. O, kavminden, bu yaptıklarından vazgeçmelerini ve Allah'a itaat etmelerini istemiş, ancak onlar Lût'a karşı çıkıp onu tehdit ederek "doğru söylüyorsan Allah'ın gazabını üzerimize yağdır" demişlerdir. O zaman Allah, bu kavmi helak etmek üzere üç meleği görevlendirmiştir. Azap emri geldiğinde Hz. İbrahim'in isteği üzerine Hz. Lût ve ailesinin-karısı hariç kurtulacağı bildirilmiştir. Bunun üzerine Lût, ailesi ile birlikte şehirden çıktıktan sonra taşlar yağdırılarak Lût'un kavmi karısıyla birlikte helak edilmiştir²⁷.

Hz. Lût'un kaç sene yaşadığı ve nerde vefat ettiği tam olarak bilinmemektedir. Ancak kabrinin Halilü'r-rahman şehrinin doğusunda Beni Naîm Köyü yakınlarında olduğu rivayet edilmektedir²⁸. Kanaatimizce bu rivayet doğru olmalıdır. Çünkü Hz. Lût yaşadığı şehirlerden çıktıktan sonra Hz. İbrahim'in yanına gelmiş olmalıdır.

1.1.6. Hz. Davud Aleyhisselâm

Hem hükümdar hem peygamber olan Hz. Davud'un (a.s.) Kudüs'de doğduğu bilinmektedir²⁹. Hz. Davud otuz yaşında kral olmuş, kendi kabilesi olan Yahuda'yı yedi yıl altı ay Halilü'r-rahman'dan, otuz üç yıl da Kudüs'ten yönetmiştir³⁰. Dört büyük kitaptan biri olan Zebûr kendisine indirilmiştir.

Mescid-i Aksa'nın yerini satın alarak duvarlarını ilk yükselten kişi Hz. Davud'tur. Duvarları yükselttikten sonra yıkılan mescidi tamamlamaya ömrü yetmeyen Hz. Davud (a.s.), oğlu Hz. Süleyman'a (a.s.) Mescid-i Aksa'yı tamamlamasını vasiyet etti³¹.

Yetmiş bir yaşına geldiğinde vefat eden Hz. Davud (a.s.), Kudüs-ü Şerif'e (Dâvûd şehrine) defnedildi³².

²⁶ Kur'an; Enbiyâ Sûresi, Ayet 71, Ankebût Sûresi, Ayet 28.

²⁷ Ömer Faruk Harman; "Lût", *DİA*, C. XXVII, TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 228-229.

²⁸ Harman; a.g.m., s. 228.

²⁹ Yusufoglu; a.g.e., s. 263.

³⁰ *Kitab-ı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit Tevrat*; II. Samuel, bab 5, İstanbul 1988, s. 310.

³¹ Mehmet Paksu; *Kudüs ve Mescid-i Aksa*, Nesil Yayınları, İstanbul 2000, s. 163.

³² *Kitabı Mukaddes*; I. Krallar, bab 2, s. 337.

1.1.7. Hz. Süleyman Aleyhisselâm

Kudüs yakınlarındaki Gazze şehrinde doğduğu bilinen Hz. Süleyman, Hz. Davud Aleyhisselâm'ın oğludur³³. Babasının vasiyeti üzerine inşasına başladığı Mescid-i Aksa'yı yedi senede tamamlamıştır³⁴. Elli sekiz yaşına geldiğinde esasına dayalı olarak vefat ettiği bilinmektedir. Mezarının yeri tam olarak bilinmemekle birlikte, Kudüs'te veya Taberiya gölü yakınlarında olduğu düşünülmektedir³⁵.

2. MUKADDES MEKÂNLAR İÇİN VAKIF YAPMA GELENEĞİ

Arapça'da durdurmak, alıkoymak anlamına gelen *vakıf*³⁶, kısaca, kişilerin kendilerine ait menkul veya gayrimenkul mallarını veya nakit paralarını toplumun yararına bağışlamaları olarak ifade edilebilir³⁷.

Vakıf, hukuki bir akiddir ve bununla bir kimse Allah'a yakın olma maksadıyla, menkul veya gayr-i menkul mülk veya emlakını dinî, hayrî ya da içtimâî bir amaca ebediyen tahsis eder. Vâkıfın (vakıf yapan), vakfettiği malın mülkiyetine ve vakıf yapma ehliyetine sahip (ehil); hür, âkil-bâliğ olması; borç veya aşırı müsriflik nedeniyle malını kullanmaktan alıkonulmamış olması gerekmektedir³⁸.

Vakfın menşei konusunda farklı görüşler mevcuttur. Bu hususu, İslâm öncesinde Arap âdetlerine, Babil, Roma ve Bizans hukukuna dayandıranlar olduğu kadar tamamen İslâm'a ait olduğunu ifade edenlerde vardır³⁹. Fakat muhakkak olan şudur ki; vakıf geleneği çeşitli şekillerde bütün toplumlarda görülmekle beraber, İslâmiyet'in kabulüyle çok farklı bir boyut kazanarak Müslüman toplumların dinî, sosyal ve ekonomik yaşantılarına önemli ölçüde yön vermiştir.

Gerek İslâm öncesi toplumlarda gerekse İslâm toplumlarındaki vakıf eserlerinin kuruluş amaçlarına bakıldığında vakfın menşeinin dinî olduğu görülmektedir⁴⁰. Bu cümleden hareketle, İslâmiyet'in kabulünden önce ve sonra Müslüman, Hristiyan ve Yahudi toplumlarında vakıf yapma geleneğinin, bu toplumların kendi dini inancının bir gereği olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür.

³³ Yusufoglu; a.g.e., s. 272.

³⁴ Ahmet Cevdet Paşa; *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, C. I, Bedir Yayınları, İstanbul 1966, s. 34.

³⁵ J. Walker; "Süleyman", *İA*, C. XI, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 173-174.

³⁶ Bahaeddin Yediyıldız; "Vakıf", *İA*, C. XIII, MEB Yayınları, İstanbul 1988, s. 153.

³⁷ Mehmet Ali Ünal; *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Yayınları, Isparta 2002, s. 241.

³⁸ Yediyıldız; a.g.m., s.154.

³⁹ Yediyıldız; a.g.m., s. 155.

⁴⁰ Mehmet Şeker; *İslâm'da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007, s. 194.

Mekke, Medine, Kudüs ve el-Halil gibi üç ilahi din için de mukaddes olan bu yerlerde vakıf yapma anlayışının İslâm'dan önce Hristiyan ve Yahudilerde, İslâm'dan sonra da Müslümanlarda nasıl tezahür ettiğini ve uygulandığını iki başlık altında açıklayalım.

2.1. İSLÂMDAN EVVEL HRİSTİYAN VE YAHUDİLERDE KUDÜS VE EL-HALİL VAKIFLARI

Yahudilerde Kudüs, kutsallığı sebebiyle diğer şehirlerden farklı tutulmuş, Tanrı tarafından seçilen bir yer olarak kabul edilmiştir. Şehir, Hz. Davut (a.s.) zamanında bir krallık ve ibadet merkezi olmuştur⁴¹.

Kudüs'te Mescid-i Aksâ'nın temelini atarak inşasını başlatan Davut Aleyhisselâm, mescidin tamamlanmasını oğlu Süleyman'a (a.s) vasiyet etmiştir. Babasının ölümünden sonra mescidi tamamlayan Hz. Süleyman daha sonra on iki mahallesi olan Kudüs şehrini yaptırdı. Saraylar inşa ettirip şehrin etrafını surlarla çevirdi. Zaman zaman taşkınlık yapan ve kendilerine gönderilen peygamberlere isyan eden Yahudiler, M.Ö. 63 yılında Kudüs'ü ve Mescid-i Aksa'yı yakıp yıkan Roma devletinin hâkimiyetine girdiler. M.Ö. 20/24 yılında Romalıların İsrailoğulları soyundan gelen Filistin valisi Herod, Mescid-i Aksa'yı genişleterek yeniden yaptırdı, Kudüs'ü de imar ettirdi. M.S. 70 yılında Romalı komutan Titüs tarafından tamamen yakılıp yıkılan Kudüs şehri ile birlikte Mescidi-i Aksa'da yanmış sadece "Ağlama duvarı" adı verilen batı duvarı ayakta kalmıştır⁴². Yahudiler, -Tevrat'a göre- ilk Yahudi tapınağı olan Süleyman Mabedi'nin bir bölümü olduğu düşüncesiyle bu ağlama duvarının önünde dua ederler⁴³.

Hristiyanlığın yayılmasıyla bu dini kabul eden Bizans imparatorları, Mescid-i Aksa'yı tamir edip Kudüs'ü imar ettirdiler. Kudüs, imparatorluğun hâkimi olan Hristiyanlar için kutsal bir şehir haline geldi ve şehirde Hz. Meryem'in, Hz. İsa'nın ve havarilerin hâtıralarına pek çok kilise yaptırıldı⁴⁴. Bunlardan biri Hristiyanlar tarafından Hz. İsa'nın kabri üzerine yapıldığı düşünülen Kamâme Kilisesi'dir. Hem Hristiyanların hem de Yahudilerin hac mahalli olan bu mekân Haçlı seferleri sırasında (1130- 1149) tekrar tamirden geçirildi⁴⁵.

⁴¹ Ömer Faruk Harman; "Kudüs", *DİA, C. XXVI, TDV Yayınları, Ankara 2002, s. 326.*

⁴² Yusuf Karaca; "Kudüs", *Tarih Ansiklopedisi, C. VI, Berikan Yayınları, 2002, s. 136-137.*

⁴³ Hüseyin Özdemir; *Abdülhamid'in Filistin Çılgılığı*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2010, s. 55-58.

⁴⁴ Karaca; a.g.m., s.137.

⁴⁵ Özdemir; a.g.e., s. 63.

Kudüs'le beraber el-Halil şehri de, Müslümanlarda olduğu gibi, Yahudiler ve Hristiyanlar için de özel bir yere sahiptir. Halilü'r-rahman şehrinin önemi, İbrahim Aleyhisselâm ile birlikte pek çok peygamberin kabirlerinin burada olmasından ileri gelmektedir.

Yahudi kralı Herod zamanında (M.Ö. 40-4) el-Halil'deki, Hz. İbrahim ve ailesinin medfun olduğu mağara ve çevresi duvarlarla çevrilerek meşhed haline getirilmiştir. Burası zaman içinde bazı değişikliklere uğrayarak bugünkü Haremü'l-Halil, Meşhed-i İbrahim veya Mescid-i İbrahim denilen son şeklini almıştır. Bizans döneminde bu meşhedin mimarisinden yararlanılarak bir ibadet-ziyaret yeri yapılmıştır. Meşhed, Abbasiler zamanında camiye çevrildiyse de 1099'da el-Halil'in Haçlıların eline geçmesiyle caminin yerine bir kilise inşa edilmiştir⁴⁶. Şehir, 1187'de Selahaddin Eyyûbi tarafından fethedilinceye kadar Haçlıların hâkimiyetinde kalmıştır.

2.2. MÜSLÜMANLARIN MUKADDES MEKÂNLARA VAKIF YAPMA GELENEĞİ

“İyilik ve takvada yardımlaşınız”⁴⁷ Ayet-i Kerimesinden de anlaşılacağı üzere İslâm dini, insanlara güzel ahlakı, iyiliği ve yardımlaşmayı öğütleyen bir dindir. Dolayısıyla Müslümanlar için fakirlere, kimsesizlere, yetimlere, yolda kalmışlara kısacası bütün muhtaçlara iyilik ve yardımda bulunmak hem Allah'a hem de topluma karşı büyük ve önemli bir sorumluluktur.

Müslümanların, İslâmiyet'in kabul edildiği ilk yıllardan itibaren, Kur'an ve Sünnetin emirlerine uyarak birbirlerine yardım etmeye başlamaları asırlarca devam edecek bir hukuk müessesesinin, yani “ vakıf müessesesi” nin ortaya çıkmasına sebep olmuştur⁴⁸.

İslâm dünyasında insanlara ve hatta hayvanlara faydalı olan her hizmetin ibadet gibi görülmesinin sonucu olarak vakıflar, toplumun hayrına olan her alanda sağlam birer teminat ve sigorta vazifesi görüyorlardı. Bu anlayışın bir sonucu olarak, Müslümanların yönetiminde bulunan şehir, kasaba ve köylerde sayısız vakıf meydana gelmiştir. İlk vakıflardan itibaren özellikle Mekke, Medine, Mısır, Şam ve Halep gibi önemli mekânlar, birer vakıf şehri halini almışlardı. Daha sonraları kurulan veya Müslümanlar tarafından fethedilen şehirlerde de aynı şeyleri görmek mümkündür⁴⁹.

⁴⁶ Uluçam; a.g.m., s.308.

⁴⁷ *Kur'an*; Mâide Sûresi, Ayet 2.

⁴⁸ Ahmed Akgündüz; *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, OSAV Yayınları, İstanbul 1996, s.42.

⁴⁹ Ziya Kazıcı; *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, Bilge Yayınları, İstanbul 2003, s. 63.

İslâmi yardımlaşma anlayışının bir neticesi olarak ortaya çıkan vakıflar, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Medine döneminden günümüze kadar uzanan bir sürede İslâm dünyasının kültürel, ekonomik ve sosyal hayatında önemli bir role sahip dini ve hukuki müesseselerdir. Bu bakımdan İslâm ülkelerinin tamamında büyük hizmetler veren sayısız vakıflar kurulmuştur⁵⁰. Bunların bazı örneklerini günümüzde de görmekteyiz.

Burada Müslümanların mukaddes mekânlara vakıf yapma geleneği konusuna geçmeden önce bazı İslâm ülkelerindeki vakıf anlayışı hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz.

Emeviler zamanında vakıflar önemli bir gelişme kaydetmiştir. Emevi Halifesi Velid b. Abdümelik (705-715), Şam'da bulunan Ümeyye Camisi⁵¹ için ilk defa köy ve mezarları, gelir getiren birer kaynak olarak vakfetmiştir⁵².

Emeviler'den sonra gelen Abbasi Devleti'nde de vakıflar o kadar gelişme gösterdi ki, bunların yönetimi için "Vakıflar Nezareti" adında bütün vakıfları kontrol edebilen ve onların belli bir statüye bağlanmasını sağlayan bir teşkilat kuruldu⁵³.

Abbasiler devrinde İslâm camiasının muhtelif siyasi parçalara ayrılması ve nihayet Büyük Selçuklu İmparatorluğunun kurulmasıyla Doğu Müslümanlarının Türklerin hâkimiyetine girmesi, vakıf müessesesinin bir kat daha gelişmesini sağlamıştır. Selçuklu Devleti'nin, "Fatimî-Şîî" hareketine karşı Sünnilik siyaseti izlemesi, devletin her tarafında yeniden birçok dini, sosyal ve kültürel müessesenin oluşması ve özellikle birçok medresenin açılması sonucunu ortaya çıkarmıştır. Vakıf kurma konusunda adeta birbirleri ile yarışan Selçuklulardan sonra ortaya çıkan Harzemşahlar, Eyyubîler, Mısır ve Suriye Memlûkleri ile Anadolu Selçuklu sülaleleri, hâkim oldukları yerlerde ekonomik güçleri ölçüsünde vakıf müessesesine önem vermişlerdir⁵⁴.

İslâmi vakıf geleneği Osmanlılar zamanında da gelişerek devam etmiştir. Kendinden önceki Müslüman toplumların tecrübelerinden faydalanmaktan çekinmeyen Osmanlı Devleti'nin vakıf sistemi uygulamalarında ciddi bir başarı elde ettiği görülmektedir⁵⁵.

⁵⁰ Kazıcı; a.g.e., s.75.

⁵¹ *Bu Camii'nin ismi bazı kaynaklarda da "Emeviyye Camii" olarak geçmektedir.* (Bkz. Nazif Öztürk; "Evkâf-ı Hümayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırlarının Hal Tercümeleri", *Vakıflar Dergisi*, sayı XV, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları (VGM), Ankara 1982, s. 90.

⁵² Kazıcı; a.g.e., s. 75.

⁵³ Kazıcı; a.g.e., s. 76.

⁵⁴ Kazıcı; a.g.e., s. 76.

⁵⁵ Nazif Öztürk; "Osmanlı Döneminde Vakıflar", *Türkler Ansiklopedisi*, C. X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 433- 434.

Çalışmamızın sonraki bölümlerinde Osmanlı Devleti'nin kutsal mekânlardaki vakıf anlayışına geniş bir şekilde yer verilecektir. Bu nedenle asıl konumuza gelerek genel anlamda Müslümanların mukaddes mekânlara vakıf yapma geleneği hakkında biraz bilgi verelim.

2.2.1. Kâbe (Beytullah)

Kâbe'nin kelime anlamı; dört köşe biçimindeki ev, yüksek dört köşe yapı demektir. Müslümanların kiblesi ve hac merkezi olan Kâbe, Kur'an-ı Kerim'de “yeryüzünde insanlar için inşâ edilen ilk mabed⁵⁶” olarak ifade edilmiştir⁵⁷.

Ne zaman ve kim tarafından inşâ edildiği hususunda farklı rivayetler vardır⁵⁸. Kur'an'da geçen “*Hani İbrahim, İsmail ile Beytullah'ın (Kâbe'nin) temellerini çatıp yükseltirken: Bu hayırlı işimizi kabul buyur; işiten Sen, bilen Sen'sin*” (Bakara, 127) ayetine dayanarak biz, Kâbe'nin bânisinin Hz. İbrahim (a.s.) olduğu kanaatindeyiz.

Hz. İbrahim Aleyhisselâm ve eşi Sare uzun bir süre evlat sahibi olamamışlardı. Sonunda Hz. Sare, cariyeleri olan Hz. Hacer'in Hz. İbrahim ile evlenmesini uygun gördü. Bu evlilikten Hz. İsmail'in dünyaya gelmesiyle Sare, Hacer'i ve oğlunu kıskanmaya başladı. Bu nedenle Hz. İbrahim'den onları yanlarından uzaklaştırmasını istedi. Allah'ın emri üzerine de, Hz. İbrahim, oğlu ve Hz. Hacer'i Mekke Vadisine götürüp yerleştirdikten sonra Kenan diyarına döndü.

Kurak ve verimsiz bir vadi olan Mekke'de Hz. Hacer ve oğlu, Hz. İbrahim'in bıraktığı su ve yiyeceğin bitmesiyle sıkıntı çekmeye başladılar. Hz. İsmail ağlarken ve annesi Hz. Hacer su bulabilmek için Safa ve Merve tepeleri arasında koşuştururken Yüce Allah, Hz. İsmail'in ayakları dibinden zemzem suyunu çıkarttı. Böyle çorak bir vadede su çıkması kısa bir süre sonra burayı çekici hale getirmiş ve Arap kabilelerinden Huz'a'lılar buraya yerleşerek Hz. Hacer ve Hz. İsmail'e komşu olmuşlardır⁵⁹.

⁵⁶ Kur'an; Âl-i İmran Sûresi, Ayet 96.

⁵⁷ Mustafa Güler; *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (16. ve 17. Yüzyıllar)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2011, s. 35.

⁵⁸ Bazı kaynaklarda; bir rivayete göre, Kâbe'nin Hz. İbrahim'den önce var olduğu, yıkılıp zaman içinde yerinin kaybolduğu; başka bir rivayete göre de Kâbe'yi ilk inşâ edenin Hz. Adem ve onun oğlu veya onlardan önce melekler olduğu ifade edilmektedir. (Bkz. Saadettin Ünal; “Kâbe”, *DİA*, C. XXIV, TDV Yayınları, İstanbul 2001, s. 15- 16; Kasım Şulul; *İbn Haldun'a Göre İslâm Medeniyeti*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011, s. 180).

⁵⁹ Güler; a.g.e., s.35- 36.

Kendisinden sonra gelen peygamberlerin atası olan Hz. İbrahim, oğlu İsmail’le birlikte Kâbe’yi inşâ etmiştir. Kâbe’nin duvarı boyunu aşınca duvarın üstüne ulaşabilmek için ayağının altına koyduğu taşa “ Makâm-ı İbrahim” denir⁶⁰.

Bundan sonra Yüce Allah, Cebrail aracılığıyla Hz. İbrahim Aleyhisselâm’a, insanlara haccı ilan etmesi için emir verdi. Bunun üzerine Hz. İbrahim (a.s.), Makam-ı İbrahim’in üzerine çıkararak haccı ilan etmiştir⁶¹.

Allah’ın ibadet merkezi yaptığı Kâbe’nin inşasının tamamlanmasıyla birlikte Hz. İbrahim ve İsmail ile başlayan ve Hz. İsmail’in oğullarıyla devam eden Kâbe hizmetleri, Mekke’ye hâkim olan, Amâlîka, Cürhüm ve Huz’a Kabileleri arasında el değiştirdikten sonra nihayet Kusay b. Kilâb zamanında Kureyş kabilesine intikal eder⁶². Kureyşliler, Hz. Muhammed (s.a.v.) 35 yaşındayken, başka bir deyişle İslâmiyet’in doğuşuna yakın bir zamanda Kâbe’yi yeniden inşâ ederler⁶³. Kusay, Huz’a kabilesini Mekke’den çıkarır ve Kâ’be ile ilgili bazı önemli vazifeleri uhdesinde toplar. Ömrünün sonuna doğru da bu vazifeleri iki oğlu arasında paylaşır⁶⁴.

Mekke’nin fethinden sonra Peygamber Efendimiz (s.a.v.), putlardan temizlenmiş olan Beytullah’ın anahtarlarını Osman b. Talha’ya ve sorumluluğunu da onunla birlikte amcasının oğlu Şeybe b. Osman’a vererek *hicâbe*⁶⁵ vazifesini onların devam ettireceğini söylemiştir. Diğer görevleri de daha önce yapan ailelerde bırakmıştır. Halife Hz. Ömer, bu hizmetler için bütçeden tahsilat ayırmaya başlamıştır. Muaviye dönemi itibariyle Kâbe hizmetleri düzenli hale getirilmiştir. Öyle ki, bu işler için özel görevliler tayin edilmiştir⁶⁶.

Abbasiler dönemine gelindiğinde, Kâbe’nin bakımı, kapısının ve anahtarlarının muhafazası ve kapısının belli zamanlarda ziyaretçilere açılması, Makâm-ı İbrahim’in, hediye edilen kıymetli eşya, iç ve dış örtülerinin korunması ve bakımı ile bunlar hakkındaki tasarruf hakkı daha önce de olduğu gibi Şeybeoğulları’nın elinde idi. Abbasiler’den sonra da *hicâbe* görevini Benî Şeybe yürütmüştür. Kâbe ve Mescid-i

⁶⁰ İbn Kesir; *El- Bidaye ve’n- Nihaye Büyük İslâm Tarihi*, Çev: Mehmet Keskin, C. I, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994, s. 238.

⁶¹ Ebu’l- Velid El-Ezraki; *Kâbe ve Mekke Tarihi*, Çev: Y. Vehbi Yavuz, Feyiz Yayınları, İstanbul 1974, s. 55.

⁶² Saadettin Ünal; “ Kâbe” *DİA*, C. XXIV, TDV Yayınları, İstanbul 2001, s.19.

⁶³ Kasım Şulul; *İbn Haldun’a Göre İslâm Medeniyeti*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011, s. 182.

⁶⁴ Ünal; a.g.m., s. 19.

⁶⁵ *Hicâbe terimi, Kâbe’nin kapısıyla ilgili hizmetler için kullanılsa da Kâbe’nin bakımı, örtüsü, kapısı ve anahtarlarının muhafazası için hicâbe kavramının kullanımı daha yaygındır.* (Bkz. Mustafa Sabri Küçükbaşçı; *Abbasiler’den Osmanlılar’a Mekke – Medine Tarihi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007, s. 179).

⁶⁶ Ünal; a.g.m., s. 19.

Haram'la ilgili bütün işler Memlûkler dönemi itibariyle “*nâzıru'l- Mescidi'l- Haram*” adı verilen görevlilerin gözetimi altında yapılırdı⁶⁷.

Kâbe'nin örtüsü ile ilgili yapılan hizmetler de büyük ehemmiyet taşımaktadır. Bu mübarek binaya dıştan ve içten, siyah ve kırmızı renklerde *kisve* ve *sitâre* denilen iki örtü asılır. Kâbe örtüleri İslâmi dönemde; halife, önemli bir hükümdar veya Mekke valisi tarafından yaptırılırdı. İlk yaptıranlar ise; Hz. Muhammed (s.a.v.), Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'dır. Hz. Ömer'le birlikte bu örtülerin masrafları beytûlmalden karşılanmaya başlanmış ve bu gelenek sonraki İslâm devletleri tarafından da sürdürülmüştür⁶⁸.

Memlûk sultanlarından Ebu'l-Fidâ el-Melikü's-Salih İsmail, Kalyûbiye kasabasına bağlı üç köyü satın alarak Kâbe örtüsü yapımı için vakfetti. Her yıl vakfın parasıyla hazırlanan Kâbe örtüsü, yoksullara dağıtılmak için gönderilen para keselerinin ve çeşitli hediyelerin de içine konulduğu “*mahmil*” adı verilen mahfe veya sandık içerisinde Mekke'ye gönderiliyordu. Mısır'ın fethedilmesiyle (1517) bu görev Osmanlı padişahlarına geçti ve Yavuz Sultan Selim, Kâbe örtülerinin eskiden olduğu gibi yine Mısır'dan gönderilmesini istedi⁶⁹. Padişah, *kisve* adı verilen bu örtülerin imali için hazineden nakdi para desteğinde de bulunmuştur. Osmanlı sultanları *kisve* için vakıflar tahsis etmişlerdir. İlk *Kisve Vakfını* yaptıran Kanuni Sultan Süleyman, Kâbe örtüsünün imalinde kullanılması için Mısır'daki on üç köyün gelirlerini vakfetmiştir. Sultan I. Ahmed zamanına kadar Mısır'dan gönderilen *kisve*, bu dönemden itibaren İstanbul'da imal edilmeye başlanılmıştır. Sultan bunun için Yusuf Köşkünü tahsis etmiştir. 1630 yılında Mekke'de meydana gelen bir sel baskını nedeniyle büyük hasar gören Kâbe, IV. Murat zamanında tekrar inşa edilmiştir⁷⁰.

Kâbe'nin kokulandırılması ve tütsülendirilmesi işi de İslâmiyet öncesinden beri devam eden hizmetlerden biridir. Emevi halifesi Muaviye, hac mevsimlerinde ve recep aylarında güzel kokular ve buhardanlıklar göndermiş, bununla beraber özel görevliler tayin ederek Kâbe'nin sık sık kokulandırılmasını emretmiştir. Bu gelenek sonraki halifeler tarafından da devam ettirilmiştir. Osmanlı, Hicaz'ı fethettikten sonra her yıl bu hizmetler için Haremeyn tahsisatından pay ayırmıştır⁷¹.

⁶⁷ Mustafa Sabri Küçükaşçı; *Abbasilerden Osmanlılara Mekke- Medine Tarihi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007, s.179.

⁶⁸ Ünal; a.g.m., s. 18.

⁶⁹ Ünal; a.g.m., s.18.

⁷⁰ Güler; a.g.e., s. 87-93.

⁷¹ Ünal; a.g.m., s. 19.

Mekke'nin fethinden sonra Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından başlatılan Kâbe'nin yıkatılması geleneği sonraki dönemlerde de sürdürülmüştür. Fetihle birlikte putlardan arındırılan Kâbe-i Muazzama zemzemle yıkanarak temizlenmiştir. Bu uygulamanın yılda bir veya iki defa yapılması âdet haline gelmiştir⁷². Hac için Mekke'ye gelen halife ve sultanlar Kâbe'nin yıkanması ve kokulandırılması işini bizzat kendileri yapmıştır⁷³.

Görülüyor ki, İslâm dünyasının halife ve sultanları, Kâbe-i Muazzama' ya hizmet etme hususunu kendilerine vazife olarak kabul etmişler ve bu konuda büyük bir itina göstermişlerdir.

2.2.2. Mescid-i Nebevi (Mescid-i Nebî)

Mescid-i Nebevî, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) mübarek kabrinin de bulunduğu Medine şehrinde yer almaktadır.

Hz. Muhammed'in (s.a.v.), Mekke'den Medine'ye hicretinin sonrasında gerçekleştirilen ilk faaliyetlerden biri Mescid-i Nebevî'nin inşasıdır. Akabede Resûl-i Ekrem'e (s.a.v.) ilk biat eden Es'ad b. Zürrare, hicretten önce Medine'de bir hurma kurutma yerinin etrafını duvarla çevirerek mescid haline getirmişti. Hz. Peygamber (s.a.v.) Medine'ye geldiğinde kendisini davet edenleri kırmamak için devesinin salıverilmesini ve onun çöktüğü yere en yakın evde konaklayacağını söyledi. Devenin Mâlik b. Neccâr oğullarının evlerinin önünde hurma kurutulan bir düzlükte çökmesi üzerine Resûlullah (s.a.v.) buraya en yakın evin sahibi Ebû Eyyûb el- Ensârî'ye misafir oldu. Es'ad b. Zürrare, Muâz b. Afrâ ve Ebû Eyyûb el- Ensârî'den birinin himayesinde bulunduğu nakledilen Sehl ve Süheyl adlarında iki yetim çocuğa ait olan bu arsayı, mescid yapmak üzere onlardan satın alan Hz. Muhammed (s.a.v.), Mescid-i Nebevî'nin temelini ilk taşı koymuştur. MS. 622 yılının eylül ayında yapılmaya başlanılan mescid, MS. 623 yılının nisanında tamamlandı. Peygamber Efendimiz' in (s.a.v.) inşasında bizzat çalıştığı iki mescid vardır. Bunlardan biri Kubâ Mescidi⁷⁴, diğeri de Mescid-i Nebevî'dir⁷⁵.

Kiblesi Kudüs'e doğru yapılan Mescid-i Nebevî'nin bitişiğine Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ailesinin kalacakları odalar⁷⁶ ilave edildi. Mescidin arka kısmına da yoksul ve evsizler için "suffe" adı verilen kalma yeri inşa edildi. Burada kalanlara "Ashâb-ı Suffe"

⁷² Ünal; a.g.m., s. 19.

⁷³ Küçükbaşçı; a.g.e., s. 183.

⁷⁴ *İslâmiyet'te yapılan ilk mescid, Kubâ Mescidi'dir. İkinci mescid, Mescid-i Nebevî'dir.* (Bkz. Hayati Ülkü; *Başlangıçtan Günümüze Kadar İslâm Tarihi*, Çile Yayınları, İstanbul 1982, s. 132).

⁷⁵ Nebi Bozkurt - M. Sabri Küçükbaşçı; " Mescid-i Nebevi " *DİA*, C. XXIX, TDV Yayınları, İstanbul 2001, s. 281.

⁷⁶ *Bu odalara " hucurat " adı verilmektedir.* (Bkz. Ülkü; a.g.e., s.132).

denilmektedir. Suffe’de kalanların ihtiyaçları başta Hz. Muhammed (s.a.v.) olmak üzere diğer Müslümanlar tarafından karşılanıyordu⁷⁷.

Mescid-i Nebevî’ye, Hz. Ebû Bekir döneminde herhangi bir değişiklik yapılmadı. Fakat Medine’de nüfusun giderek artmasıyla mescidin genişletilmesine ihtiyaç duyuldu. Hz. Ömer miladî 638 senesinde çevrede bulunan bazı evleri mescide dâhil etmek amacıyla istimlak etti. Mescid Hz. Osman döneminde genişletilerek yeniden inşâ edildi. Hz. Osman bunun için kendi malından 10. 000 dirhem harcadı. Tâif’te bulunan bir arsasını Osman b. Ebû’l- Âs’a ait olan bir evle değiştirdi ve bu evi de mescide dâhil etti⁷⁸.

Emevi halifesi Velîd b. Abdülmelik zamanında yapılan mescidi genişletme çalışmalarında Hücre-i Saadet⁷⁹, Mescid-i Nebevî’nin içine alındı. Ayrıca mescide minare, niş tarzı mihrap ve şerefe eklendi⁸⁰.

Abbasiler döneminde de Mescid-i Nebî’de birçok onarım ve değişiklikler yapıldı. Abbasilerden sonra mescidin bakımını üstlenen Memlûkler döneminde de imar faaliyetleri devam etti. Sultan Kalavun devrinde Hz. Muhammed’in (s.a.v.) kabri üzerine ilk defa ahşap bir kubbe yapıldı. Memlûk sultanlarından Kayıtbay döneminde hücre-i saadetin kubbesinin yerine daha büyük bir kubbe yapılırken, mescidin Bâbüsselâm tarafına da iki kubbe yapıldı. Batı duvarına bitişik olan Bâbüsselâm ile Bâbürrahme arasında bir medrese ve ribât⁸¹ inşâ edildi⁸².

Kutsal mekânlara son derece ehemmiyet gösteren Osmanlı padişahları da Mescid-i Nebevî’de birçok bakım ve imar faaliyetinde bulunmuşlardır.

Medine’nin Osmanlı topraklarına katılmasıyla, Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Mescid-i Nebevî’de ilk imar faaliyetlerine başlandı. Masrafları Mısır hazinesinden karşılanmak üzere, hücre-i saadetin batı duvarından başlayarak mescidde bazı onarım ve yenileme çalışmaları yapıldı. Kanuni dışında pek çok Osmanlı padişahı da Mescid-i Nebevî’de tamir ve yenilikler gerçekleştirmişler, ayrıca buraya çeşitli hediyeler göndermişlerdir. Örneğin II. Mahmut döneminde Mescid-i Nebî’nin kible, kuzey ve doğu tarafına üç, batı tarafına dört sütun ilave edilmiş, bunun yanı sıra hücre-i saadetin üzerinde

⁷⁷ Adem Apak; *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi - I(Hz. Muhammed (s.a.v.) Dönemi)*, Ensar Yayınları, İstanbul 2009, s. 238- 239. “ Hz. Peygamber’in (s.a.v.) inşâ ettiği mescid, dinî ve ilmî faaliyetlerin yanı sıra devletin önemli meselelerinin görüşüldüğü, anlaşmazlıkların karara bağlandığı, dışarıdan gelen elçilerin karşılanıp heyetler arası görüşmelerin yapıldığı bir merkez olma hüviyetini kazanmıştır ”.

⁷⁸ Bozkurt - Küçükaşçı; a.g.m., s.282.

⁷⁹ Hücre-i Saadet; Hz. Muhammed’in (s.a.v.), Hz. Âişe’nin odasına defnedilmesinden sonra burası hücre-i saadet adıyla anılmaya başlanmıştır. (Bkz. Bozkurt – Küçükaşçı; a.g.m., s. 285).

⁸⁰ Bozkurt - Küçükaşçı; a.g.m., s. 282 – 283.

⁸¹ Ribât; Han, misafirhane (Bkz. M. Ali Ünal; *Paradigma Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011, s. 570).

⁸² Bozkurt - Küçükaşçı; a.g.m., s. 283.

bulunan kubbenin (kubbü'l-hücre) yerine “Kubbetü'l-Hadrâ” denilen yeni bir kubbe yapılmıştır⁸³.

2.2.3. Mescid-i Aksa (Beytü'l - Makdis)

Kudüs'de İslâm mahallesinde bulunan⁸⁴ Mescid-i Aksa, Müslümanların ilk kiblesidir.

Asıl adı Ârâmîce “Beth makdeş”, İbrânîce “Beth ha- mikdaş”, Arapça “Beytü'l- Makdis” olup “*mukaddes ev*” anlamına gelmektedir. Aksâ ise Arapça'da “*uzak*” manasındadır ve mâbedin Mekke'ye uzaklığından dolayı bu ad verilmiştir. Bir hadise göre burası, Mescid-i Haram'dan sonra içinde insanların Allah'a ibadet etmeleri amacıyla yapılan en eski ikinci mâbeddir. Bugün Kâbe'ye çevresiyle beraber Mescid-i Haram denildiği gibi Mescidi Aksâ'ya da çevresiyle birlikte Harem-i Şerif denilmekte ve bununla eski Kudüs'teki, içinde Kubbetü's- sahre'nin de yer aldığı kutsal mekân kastedilmektedir⁸⁵.

İsrâ sûresinin ilk âyetinde, “*çevresini bereketli kıldığımız Mescid-i Aksâ*” ifadesiyle Mescid-i Aksâ ve çevresinin mübarek olduğu ortaya konulur. Ayrıca hadislerde de Beyt-i Makdis'in fazileti üzerinde durularak; “Mescid-i Aksâ, Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî'den sonra ziyaret için gidilebilecek üç şehirden biridir.” denilmektedir⁸⁶.

Mescid-i Aksâ'nın yerinin tespiti ve planlanması Hz. Dâvûd (a.s.) ile başlar. Ancak Allah mâbedin Hz. Süleyman (a.s.) tarafından yapılacağını bildirir. Bunun üzerine Hz. Dâvûd (a.s.), oğlu Süleyman'a durumu anlatıp mâbedi inşâ etmesini emreder ve mâbed yapımıyla ilgili bütün malzemeleri ve elemanları ona teslim eder⁸⁷.

İsrâ sûresinin ilk âyetinde de belirtildiği gibi Hz. Peygamber (s.a.v.) mi'raca çıkmadan önce Müslümanların ilk kiblesi olan Mescidi Aksâ'ya getirildi. Hicretin ardından buranın kible oluşu on altı-on yedi ay kadar sürmüştür. Hz. Ömer, Kudüs'ü ele geçirdiğinde kendisi de bizzat çalışarak Mescid-i Aksâ'nın (Süleyman Mâbedi) Hristiyanlık döneminde molozlar altında kalmış olan yerini temizletip Sahre'nin güneyindeki düzlükte cemaate namaz kıldırması daha sonra da buraya bir mescid yaptırmıştır⁸⁸.

⁸³ Bozkurt - Küçükkaşçı; a.g.m., s. 283-284.

⁸⁴ Özdemir; a.g.e., s.55.

⁸⁵ Nebi Bozkurt; “ Mescid-i Âksa ”, *DİA*, C. XXIX, TDV Yayınları, Ankara 2004, s. 268.

⁸⁶ İbrahim Kutluay; *Mukaddes Zamanlar ve Mekânlar*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1996, s.174.

⁸⁷ Bozkurt; a.g.m., s. 268.

⁸⁸ Bozkurt; a.g.m., s.270.

747- 48 tarihinde meydana gelen bir depremle büyük hasar gören Mescid-i Aksâ, Ebû Ca‘fer el- Mansûr zamanında (754- 775) kapılarındaki altın ve gümüş kaplamalardan para bastırılarak tamir ettirildi. 775’de yine bir deprem sonucu kısmen yıkılan mescid Mehdî-Billâh tarafından yenilendi. Mescid-i Aksâ’nın harab olmasına neden olan bir başka deprem de 1034 yılında gerçekleşti. Bunun sonucunda mescid Halife Zahir’in emriyle yeniden inşa edilircesine büyük bir onarımdan geçti. Mescid-i Aksâ, Haçlı istilasî sırasında bazı değişiklikler yapıldıysa da Selâhaddin Eyyûbî’nin Kudüs’ü geri almasıyla eski haline getirildi. Memlûk ve Osmanlı dönemlerinde de birçok defa tamir edilen Mescid-i Aksâ, diğer mescitlerde olduğu gibi medrese hizmeti de vermiştir. Eğitim ve kültürel hayatta önemli yer tutan Mescid-i Aksâ Kütüphanesi, Selâhaddin Eyyûbî’nin Kudüs’ü yeniden fethetmesiyle daha da zenginleştirildi⁸⁹.

2.2.4. El- Halil (Halilü’r-rahman)

Üç semavi din için kutsal sayılan el-Halil şehrinin tarihini anlatırken savaşlar ve depremler neticesinde defalarca yıkıldığından, Emeviler ve Abbasilerin şehre özel bir ilgi gösterdiğinden söz etmiştik.

Emeviler zamanında buraya bir meşhed yapılmış, Abbasiler devrinde de bu meşhed camiye çevrilmiştir. 1099’da Halil şehrini ele geçiren Haçlılar, camiye yıkarak yerine bir kilise inşa etmişlerdir. Selâhaddin Eyyûbî şehri Haçlılar’dan geri alarak (1187) kiliseyi camiye dönüştürmüş ve Askalan Camii’nin minberini buraya getirtmiştir.

Memlûk Sultanı I. Baybars tarafından Haremü’l-Halil tamir ettirildi. El-Melikü’l-Mansûr Kalavun zamanında yeniden tamir edilen haremın yanına “Ribâtü’l-Mansûrî” adıyla bir ribat, “Bîmâristânü’l-Mansûrî” adıyla bir hastane ve büyük su sarnıçları yapıldı. Bu sarnıçlara 1313’de yenileri eklendi⁹⁰.

El-Halil şehri, 1517 yılında Osmanlı hâkimiyetine girdiğinde ciddi bir tamir ve bakımdan geçmiştir. Bunun yanı sıra şehirde birçok yeni düzenleme ve imar faaliyetleri yapılmıştır.

3. OSMANLI DEVLETİ’NİN MUKADDES MEKÂNLARA VERDİĞİ ÖNEM VE EL-HALİL

Tam bir hayır ve vakıf medeniyeti diyebileceğimiz Osmanlı Devleti bir İslâm ülkesi olarak mukaddes mekânlara hizmet etmeyi dini bir sorumluluk kabul etmiş, buraların

⁸⁹ Bozkurt; a.g.m., s. 270- 271.

⁹⁰ Bilge; a.g.m., s. 306.

korunması, bakımının yapılması ve ihtiyaçlarının karşılanması hususunda özel bir ihtimam ve gayret göstermiştir.

Yavuz Sultan Selim'in Hicaz'ı ilhakından itibaren Mekke ve Medine'deki camilerde hutbelerde Osmanlı Sultanlarının adları "halife" olarak anılmaya başlandı⁹¹. Böylece Osmanlılar İslâm dünyasının lideri, Haremeyn ve Kudüs'teki kutsal mabetlerin güçlü koruyucusu durumuna geçtiler⁹².

Osmanlı döneminde Haremeyn'de oturanlar vergiden muaf tutuluyor ve geçimleri devlet hazinesinden veya vakıflardan karşılanıyordu. Osmanlılar, Memlûkler'in her yıl Haremeyn'e yolladıkları vakıf gelirlerinin miktarı ile surre usul ve merasimlerini aynen uygulamakla kalmayıp gelirlere bazı ilaveler yaptılar. Kanuni Sultan Süleyman pek çok köyü satın alarak Haremeyn vakfı olan köylere kattı, gönderilen surre miktarını da artırdı. Bununla beraber gayri Müslimlerden alınan cizyenin büyük bir kısmını da Haremeyn halkına tahsis etti. Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinde de Haremeyn için çeşitli vakıflar kuruldu. Bu vakıflar hastane, medrese, sebil, sarnıç, su kuyusu ve yol yapımı gibi imar faaliyetleri, tamirat ve ıslah çalışmaları, hırsız ve yol kesicilere karşı güvenliğin sağlanması ve hac ibadetinin kolaylaştırılması gibi amaçlara hizmet ediyordu. Bâbüssaâde ağaları tarafından idare edilen bu vakıflar 1586'da Evkâf-ı Haremeyn Nezareti'nin kurulmasıyla Dârüssaâde ağalarının yönetimine verildi. Bu nezarete bağlı vakıfların gelirleri özel memurlar aracılığıyla toplanıp belli bir kısmı surre alayları ile gönderilirdi. İdari ve malî alanda Memlûklerin uygulamalarından çoğunu devam ettiren Osmanlıların Mısır'da bir idare kurmaktaki amaçlarından biri de Haremeyn'in ihtiyaçlarının karşılanmasıydı. Bu mübarek mekânlara hizmet için büyük paralar harcanıyordu. Bunun sebebi bölgenin devlet merkezine uzaklığının yanı sıra Haremeyn'in kutsiyeti dolayısıyla pahalı malzeme kullanılmasıydı⁹³.

Haccın ve Haremeyn-i Şerife'nin koruyucusu olma rolü, Osmanlı hükümdarları için son derece önemliydi. Padişahlar, hacılarıyla ilgilendiklerini sadece Haremeyn'deki yapıların değil, aynı zamanda Kahire ve Şam'dan Hicaz'a giden çöl yollarındaki sarnıçların ve müstahkem konaklama noktalarının bakım masraflarını üstlenerek de

⁹¹ Güler; a.g.e., s. 61.

⁹² Süleyman Özen; *Ortadoğu'da Etnik, Dinî Çatışmalar ve İsrail*, Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2001, s. 84.

⁹³ Ş. Tufan Buzpınar – Mustafa S. Küçükbaşçı; "Haremeyn", *DİA*, C. XVI, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 154-156.

gösteriyorlardı. Hac yolları için hükümdarların yanı sıra hanedan kadınlarının bağışlarıyla da hanlar, sarnıçlar ve başka tesisler yapılıyordu⁹⁴.

Osmanlıların mukaddes mekânlara hayır yapmakta gösterdiği hassasiyet sadece Haremeyn'i kapsamıyordu. Osmanlı Devleti, Kudüs ve el-Halil için de önemli hizmetlerde bulunmuş ve çok sayıda vakıf tesis etmiştir.

Osmanlı'da, Mekke-i Mükerreme ve Medîne-i Münevvere için kullanılan "Haremeyn" tabiri Kudüs içinde kullanılıyordu. Öyle ki, Mekke-Medine fukarası için kurulmuş olan Haremeyn vakıflarından ayrılan tahsisattan zaman zaman Kudüs'tekiler de faydalanıyordu. Ayrıca Kudüs halkı da eskiden beri, Mekke ve Medine ahalisi gibi vergi ve tekâlif-i mîrîyeden muaf tutuluyordu⁹⁵. Bundan başka Osmanlı Devleti ulaşım, iletişim, güvenlik, temizlik, sağlık, sosyal yardım hizmetleri ve imar faaliyetleri gibi pek çok alanda hizmet vererek şehrin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Yavuz Sultan Selim, 1517'de Memlûklere karşı kazanılan zaferin ardından Kudüs ve Halilü'r-rahman'da kutsal yerleri ziyaret ederek halka bol bol sadaka vermiş ve ihsanlarda bulunmuştur. Peygamber kabir ve makamlarını da ziyaret eden padişah buralarda gereken tamirleri yaptırmıştır⁹⁶.

El-Halil'in Osmanlı idaresi altına girmesinden itibaren ülkenin her yerinden gelen hacılar Kudüs'ten sonra buraya uğruyorlardı. Bu nedenle burada da birçok vakıf tesis edildi⁹⁷.Yol kesip rahatsızlık veren bedevilere karşı kervanları koruyabilmek için hac yolları üzerinde kaleler yapıldı, ayrıca bölge topraklarında tımar ve zeamet sistemi uygulandı.

Kudüs'teki Kubbetü's-sahra ile Halil'deki İbrahim Camii vakıfları tıpkı Haremeyn-i Şerifeyn için kurulan vakıflar gibi Osmanlı hukukundaki şartnameler gereği diğer vergilerden muaf tutulurlardı. Oradaki köylüler de ayrıcalıklı bir statüye sahipti. Öyle ki, olağanüstü durumlarda konulan zorunlu vergilerden dahi muaftılar. Bununla beraber, Memluklerden kalanlar da dahil, başka amaçlarla kurulan vakıflara ait köyler bu tür muafiyetlerden faydalanamazlardı⁹⁸.

Yukarıda anlatılanlara ilaveten, kutsal yerler için hiçbir masraftan kaçınmayan Osmanlı'nın Haremeyn, Kudüs ve Ayasofya için yaptığı hizmetlere de kısaca değinelim.

⁹⁴ Halil İnalıcık; *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600-1914)*, C. II, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 732- 733.

⁹⁵ Yasemin Avcı; *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınları, Ankara 2004, s. 93.

⁹⁶ Feridun M. Emecen; *Yavuz Sultan Selim*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2011, s. 247.

⁹⁷ Paksu; a.g.e., s.126.

⁹⁸ Singer; a.g.e., s. 57.

3.1. HAREMEYN

İki harem manasına gelen “Haremeyn” kelimesinin sözlük anlamı; sınırları Cebrail (a.s.)’ın işaretleri ile Hz. İbrahim (a.s.) ve sonra da Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından tespit edilen Mekke ve Medine şehirlerini ifade eden tabirdir⁹⁹. Mekke, Kâbe’nin inşasından itibaren “harem” kabul edilmiştir. Medine ise, hicretten sonra Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından harem sayılmıştır. Hac ve umre nedeniyle Müslümanların ziyaret ettiği bu iki şehir İslâm tarihinde özel bir yere sahiptir¹⁰⁰.

Tarih boyunca bütün İslâm ülkeleri, Mekke ve Medine şehirlerinin ihtiyaçlarının karşılanması, imar ve ıslahı, hacıların güvenliği ve sıkıntılarının giderilmesi için büyük çaba sarf etmişler ve bu hizmetlerin yerine getirilebilmesi için çeşitli vakıflar tesis etmişlerdir. Osmanlı Devleti de kendinden önceki Müslüman devletlerin Haremeyn’e yapmış oldukları hizmetleri gerek aynen alıp uygulayarak gerekse düzenleyip geliştirerek devam ettirmiştir.

Kutsal mekânlara hizmet etmeyi dinî bir vazife olarak gören Osmanlı hükümdarları, Haremeyn’e hâkim olmadan önce de büyük hizmetlerde bulunmuş ve bunun için özel bütçe ayırmışlardır.

Haremeyn, 1517’de Yavuz Sultan Selim’in Mısır’ı fethetmesiyle Osmanlı hâkimiyetine geçti. Hicaz emiri Ebû’l-Berekât ibn Muhammed el-Haseni, Osmanlı padişahına bağlılığını bildirmek için oğlu Ebû Nümei’yi yanında bir kısım kutsal emanetlerle Mısır’a gönderdi. Yavuz Sultan Selim, Hicaz Emîri’nin gönderdiği mektupta kendisine “Sâhibü’l-Haremeyn” şeklindeki iltifatına karşı “Ben Hâdimü’l-Haremeyn olmak için bekledim. Şimdi murâdım hâsıl olmuştur” diye cevap verdi¹⁰¹. Sultan’ın “hâkim” yerine “hâdim (hizmetçi)” unvanını kabul etmesi Osmanlı padişahlarının mukaddes mekânlara gösterdikleri hürmetin bir ifadesidir.

Yavuz Sulatan Selim Hicaz’ı ilhakından hemen sonra burada hac yolunu imar etmek amacıyla birçok hayrat yaptırıp vakıflar tahsis etmiştir¹⁰².

Osmanlı Devleti’nde Haremeyn’e yapılan hizmetler tabii ki sadece Yavuz Sultan Selim’le sınırlı değildir. Diğer padişahlar ve eşleri, valide sultanlar, vezirler gibi pek çok devlet ileri gelenleri de bu kutsal mekânlara hayır yapma hususunda adeta birbirleriyle yarışmışlardır.

⁹⁹ Güler; a.g.e., s. 33.

¹⁰⁰ Buzpınar – Küçükaşçı; a.g.m., s. 153.

¹⁰¹ Güler; a.g.e., s. 61.

¹⁰² Güler; a.g.e., s. 67.

Hac yollarının güvenliği için askeri düzenlemeler, yeni kale yapımı ve eski kalelerin tamiri, yeme ve barınma ihtiyaçları için imaretler, konaklama tesisleri, hac ibadetini kolaylaştırmak için mescid, cami ve külliye yapımı gibi imar faaliyetleri, hac kabilelerinin su ihtiyaçlarının giderilmesi için mevcut su kaynaklarının tamiri, temizliği ve yeni su kaynaklarının yapılması ile hacılara su ve erzak taşıyacak develerin tedariki gibi önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Bu hizmetlerin sistemli bir şekilde devam edebilmesi için eğitim, sağlık, imaret ve sebil vakıfları gibi birçok vakıf tesis etmişlerdir¹⁰³.

Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, Osmanlı Devleti'nde gerek devlet büyükleri gerekse hayırsever Osmanlı ahalisi, Haremeyn'e hizmet etmeyi kendilerine dinî bir vazife adetmişler ve bu vazifeyi yerine getirebilmek için büyük gayret göstermişlerdir.

3.2. KUDÜS

Yavuz Sultan Selim 1517 yılında Kudüs, Suriye ve Filistin'i Memlûklerden alarak Osmanlı topraklarına kattı. Böylece Kudüs, Osmanlı idari sisteminde Şam vilayetine bağlı bir sancak olarak yerini aldı. 1538 yılına kadar merkez Kudüs olmak üzere, Halilü'r-rahman ve Beni Amr nahiyelerinden oluşuyordu. Bu tarihten itibaren üçüncü nahiyenin feshedilmesiyle iki nahiyeye indirildi¹⁰⁴.

Osmanlılar Kudüs'ü yönetimi altına aldıktan sonra, özellikle Kanuni Sultan Süleyman döneminde, buradaki mukaddes mekânlarda önemli imar faaliyetleri gerçekleştirdiler.

Kanuni, Kubbetü's- Sahrâ'nın tamiri için Mısır, Şam ve Halep'ten ustalar ve nakkaşlar getirtti. Yine bu dönemde Mescid-i Aksâ'da tamir ve yenileme çalışmaları yapıldı. Padişah, hem şehri hem de mukaddes mekânları muhafaza etmek için "Eski Şehir" olarak adlandırılan 868 dönümlük alanın etrafındaki surları, Bizans ve Haçlılar döneminden kalan temeller üzerinde yeniden inşa ettirdi¹⁰⁵.

Sultan Süleyman, Beytülahm ve Halilü'r-rahman'dan Kudüs'e su getiren kanalların tamiri ile şehir suyunun dağıtımının yapıldığı havuzların yenilenmesinin yanı sıra beşi sur içinde olmak üzere altı çeşme inşa ettirdi. Padişahın eşi Hürrem Sultanın 1551'de yaptırdığı külliye de Osmanlı'nın Kudüs'teki önemli hayır kuruluşlarından biridir. Hürrem Sultan cami, medrese, han, ribat ve imareten oluşan bu külliyenin masraflarının karşılanması için büyük bir vakıf kurdu. Suriye ve Filistin'de özellikle Remle civarında

¹⁰³ Güler; a.g.e., s.67-100.

¹⁰⁴ Avcı; a.g.e., s. 32 -33.

¹⁰⁵ Özdemir; a.g.e., s. 71- 75.

birçok köy ve geniş araziyi bu vakfa tahsis ettirdi. Onun 1558’de ölümünün ardından Kanuni, Sayda civarındaki dört köyün arazisini de bu vakfa ilave ettirdi¹⁰⁶.

Osmanlılar döneminde Kudüs, eğitim ve kültür hayatında da canlılığını koruyarak bir ilim merkezi olma özelliğini sürdürdü. Şehirde kurulan medreseler vakıflarla desteklendi. Kudüs, özellikle Sultan Süleyman zamanında en parlak dönemini yaşamıştır. Haseki Sultan İmarethanesi, Kubbtü’s-sahre’de gerçekleştirilen inşa faaliyetleri, Kudüs surlarının yapımı ve tesis edilen birçok vakıf bu dönemde yapılan önemli hizmetlerdendir¹⁰⁷.

Görüldüğü üzere Osmanlılar, diğer kutsal kentlerde olduğu gibi Kudüs’te de son derece önemli hayır işleri gerçekleştirmişlerdir.

3.3. AYASOFYA

İstanbul’un fethiyle Osmanlı Devleti’nin eline geçen Ayasofya Kilisesi, Fatih Sultan Mehmet’in emriyle camiye çevrilerek bazı değişiklikler ve düzenlemeler yapılmıştır. Fatih’ten sonraki padişahlar da Ayasofya Camii’ne büyük ilgi ve hürmet göstererek caminin bakım ve onarımını ihmal etmemişlerdir.

II. Bayezid kuzeybatı köşesine ince bir minare, II. Selim de batı tarafına iki kalın minare yaptırmıştır. III. Murat ise, yeni dayanak duvarları ekleterek caminin çökmek üzere olan kısımlarını sağlamlaştırmanın yanı sıra camiye müezzin mahfilleri de yaptırmıştır, Kanuni Sultan Süleyman, mihrabın yanlarındaki iki büyük şamdanı Budin’den getirterek camiye vakfetmiştir. Cami duvarlarındaki ayetler Sultan IV. Murat tarafından yazdırılmıştır. Ayrıca camideki mermer minber ve büyük kubbenin altındaki mermer vaaz kürsüsü de IV. Murat dönemine aittir. İçinde 5000’den fazla yazma kitapların bulunduğu Ayasofya Kitaplığı ise I. Mahmut dönemi eserlerindedir. Bu kitapların bazıları I. Mahmut, 113 tanesi de Şeyhülislâm Saadettin Efendi’nin vakfidir. Bununla beraber caminin güneybatı tarafındaki okul binası, şadırvan ve kuzeydeki imaret de bu dönemde yapılmıştır. Sultan Abdülmecid devrinde büyük bir onarımdan geçen Ayasofya Camii’nin büyük kubbesi demir çemberlerle sağlamlaştırılmış, eğrilmiş olan 13 sütun düzeltilmiş, camideki haçlı ve insan figürlü kısımların üzerleri kapatılmıştır¹⁰⁸.

Netice olarak şunu söyleyebiliriz ki, İstanbul’un fethinden itibaren Ayasofya’ya yapılan hizmet ve yardımlar Osmanlı Devleti’nin mukaddes mekânlara verdiği ehemmiyetin ve gösterdiği hürmetin İstanbul’daki bir yansımasıdır.

¹⁰⁶ Kâmil Cemil El- Aseli; “Kudüs”, *DİA*, C. XXVI, TDV Yayınları, Ankara 2002, s. 335.

¹⁰⁷ Kâmil Cemil El- Aseli; a.g.m., s. 357.

¹⁰⁸ “Ayasofya”, *Türk Ansiklopedisi*, C. IV, Maarif Yayınları, Ankara 1946, s. 357-367.

İKİNCİ BÖLÜM

EL-HALİL KÜLLİYESİ VE VAKIFLARI

1. EL-HALİL KÜLLİYESİ

El-Halil Külliyesi, isminden de anlaşıldığı gibi Halilü'r-rahman şehrinde bulunmaktadır. Külliye, başta Hz. İbrahim (a.s.) olmak üzere pek çok peygamberin türbesi üzerine kurulmuş olan El-Halil Camii ve Halil İbrahim İmaretini bünyesinde barındırmaktadır.

1.1. EL-HALİL CAMİİ

Hz. İbrahim (a.s.), eşi Sare'nin vefatının ardından, Halilü'r-rahman şehrinde, içinde "Makpela" mağarası adı verilen mağaranın bulunduğu bir arazi satın almış ve önce eşi daha sonra da kendisi bu mağaraya defnedilmiştir¹⁰⁹. Oğlu Hz. İshak ve torunu Hz. Yakub da hanımlarıyla birlikte aynı mağarada medfundur¹¹⁰. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Hz. Yusuf'un kabrinin de burada olduğunu düşünüyoruz.

Mağaranın Bizanslılar tarafından bulunmasıyla üzerine kilise yapılmış ve kabirlere de işaretler konulmuştur. Emeviler zamanında açılan mezarların Hz. İbrahim ve ailesine ait olduğunun anlaşılmasıyla birlikte kilise yıkılarak camiye çevrilmiş ve kabirlerin üzerine de sanduka yapılmıştır. Mezarlar, caminin on beş metre altındaki mağarada bulunmaktadır¹¹¹.

İşte, içinde Hz. İbrahim (a.s.) ve ailesinin türbelerinin bulunduğu bu camii, el-Halil Camii'dir.

Caminin bulunduğu yere, Harem'ül-Halil adı verilmektedir ki; Halilü'r-rahman'ın Mekke, Medine ve Kudüs'ten sonra dördüncü kutsal şehir olarak kabul edilmesi de bu sebeptir¹¹².

Evliya Çelebi, Halilü'r-rahman'daki en mühim caminin İbrahim Halilullah Camii olduğunu ve avlusundan caminin içine üç kapıdan girildiğini belirtir. Bu kapılar; sağda Bâb-ı Yusuf, ortada Bâb-ı İbrahim, solda Bâb-ı Sare'dir. Caminin altında mağaralar

¹⁰⁹ *Kitab-ı Mukaddes*; Tekvin, bap 23-25, s. 20-23.

¹¹⁰ *Kitab-ı Mukaddes*; Tekvin, bap 49, s. 52.

¹¹¹ Paksu; a.g.e., s. 124- 125.

¹¹² Paksu; a.g.e., s.125.

olduğunu ve bu mağaralarda (Yunan ve Arap tarihçilere göre) 3000 peygamberin gömülü olduğunu ifade eder. Ayrıca Evliya Çelebi, Hz. İbrahim makamı dibinde bir delik ve dört ince sütun üzerinde bir kubbecik olduğundan ve burada mağara türbedarının bulunduğu söz eder¹¹³.

1.2. HALİL İBRAHİM İMARETİ

“Halil İbrahim Sofrası” veya “Halil İbrahim İmareti” nin, misafirperverliği ve cömertliği ile bilinen Hz. İbrahim’in el-Halil’de bütün yolcuları ağırlama ve karınlarını doyurma alışkanlığının bir sonucu olduğu düşünülmektedir¹¹⁴.

El- Halil şehrinin hac yolları üzerinde bulunması ve burada bulunan peygamber kabirleri nedeniyle İslâm camiasının dört bir tarafından yıl boyunca gelen ziyaretçiler Allah misafiri sayıldığı için Haremü’l- Halil’de ağırlanırlardı. Burada onlara “Halil İbrahim Sofrası” nda “men” adı verilen bir ekmek ve zeytin ile çorbadan oluşan ve “es-simâtü’l- Halilî, simât-ı şerif, el- adesü’l- Halilî” adlarıyla bilinen bir yemek ikram edilirdi. Hz. İbrahim’in (a.s.) misafirperverliğini, cömertliğini sürdürmeyi amaçlayan ve İslâmiyet’ten sonra gelişen bu gelenek çok benimsenmiştir. Öyle ki, bütün dönemlerde yaşatılması maksadıyla masraflarının karşılanması için özel vakıflar kurulmuştur¹¹⁵.

Halil İbrahim imareti hakkında Nasır-ı Hüsrev, oraya gelen herkese günde bir somun ekmek, bir kâse zeytinyağı ile pişirilmiş mercimek çorbası ve kuru üzüm verildiğini aktarır. Bu âdetin Hz. İbrahim (a.s.) zamanından bu güne kadar geldiğini ifade eder¹¹⁶. Evliya Çelebi ise, bu imarete dağıtılan buğday çorbasının lezzetini hiçbir vezir sofrasında bulamadığını belirtir. Bunun yanı sıra, Halilü’r-rahman imaretinde her gün 7000 sahan yemek dağıtıldığından ve şehirdeki zengin-fakir bütün halkın evinde yemek pişmeyip herkesin bu sofradan geçindiğinden bahseder¹¹⁷.

Abbasiler döneminde kurumsallaşan ve vakıflar aracılığıyla hizmet veren Halil İbrahim İmareti, Memlûkler döneminde, Sultan Kayıtbay tarafından restore edilmiş ve imaretin mevcut gelirlerine yenileri eklenmiştir. Osmanlılar da Memlûklerden alınan bu geleneği aynen devam ettirmekle beraber, bunun için yeni vakıflar tesis etmişlerdir.

¹¹³ Evliya Çelebi; a.g.e., s.193.

¹¹⁴ Amy Singer; *Osmanlı’da Hayırseverlik Kudüs’te Bir Haseki Sultan İmareti*, Çev: Dilek Şendil, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004, s.172.

¹¹⁵ Abdüsselam Uluçam; “ Haremü’l- Halil ”, *DİA*, C. XV, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 308.

¹¹⁶ Nasır-ı Hüsrev; *Sefernâme*, MEB Yayınları, İstanbul 1994, s.53.

¹¹⁷ Evliya Çelebi; a.g.e., s. 195.

Osmanlı devlet adamları, gerek eski Türk devletlerinden gerekse Emevi, Abbasi, Selçuklu ve Memluklerden miras aldığı bu gelenekleri kendi zaman ve şartlarına göre değerlendirerek uygulamaya muvaffak olmuşlardır¹¹⁸.

2. XIX. YÜZYILDAKİ HALİLÜRRAHMAN CAMİİ VAKIFLARI

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi kayıtları ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki evkaf kayıtlarından, XIX. asırda Harem-i Halil başta olmak üzere şehirde bulunan vakıf hayratında ihtisas ve yardımcı personel olarak çalışanların kayıtlarını takip etmek mümkündür. Bu defterlerde mücerret tutulduğu yıla ait kayıtlar değil, yüzyıl öncesi ve sonrası döneme ait tevcihlerde olaylarda yer almıştır. Bu bakımdan hem maaş artışlarını hem de vazife değişikliklerini takip etmek oldukça rahattır. Ayrıca sözü edilen dönemlerde Osmanlı Devleti'nde, kutsal mekânlardaki vakıf kurumunun nasıl işlediğini de tespit edebiliyoruz.

Bu vakıfların vazife kayıtları şöyledir¹¹⁹:

	Görev	Görevlinin Adı	Görev Tarihi	Bulunduğu Yer
Halilü'r-rahman Türbesi	Türbedar	Nakibü'l-eşrafı es- Seyyid Halil Efendi	20 Ekim 1868 (3 Recep 285)	KUDÜS Halilü'r-rahman
	Türbedar	Abdülgaffar ve İbrahim Veledanı Ahmet		KUDÜS Halilü'r-rahman
Hz. Ukkâşe Türbesi	Türbedar	Abdurrahman Kemal Efendi	17 Nisan 1888 (5 Şaban 305 (?))	KUDÜS Halilü'r-rahman
	Hatib sehm – Bade-i yar sehm	Abdulkadir bin Abdurrahman	18 Ocak 1879 (25 Muharrem 296)	

¹¹⁸ Mehmet Akif Aydın; “Osmanlıda Hukuk”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Edt: E. İhsanoğlu), C. I, İstanbul 1994, s.391.

¹¹⁹ VGMA, Defter-i Esasat, nr. 164-24-145, 160- (24-30)- 0146, 160- (24-30)-147, 160-(24-30)-148.

	İmam-1 Şaf'î	İshak Kemal Efendi, Şeyh Ahmet, Şeyh Mehmet ve diğer Şeyh Ahmet Yahya Efendi Şeyh Mehmet	1734 – 35 (Muharrem 1147 / 48)	
Hz. Yakub (a.s.) Türbesi	Bevvab	Şeyh Muhammed bin Şeyh İshak Ensari	6 Haziran 1735 (15 Muharrem 148)	KUDÜS Halilü'r- rahman
	Mürettib-i Dua			
Hz. Yusuf (a.s.) Türbesi	Türbedar Efendi ile Şeyh Mehmet Efendi	18 Kasım 1807 (18 Ramazan 222)	KUDÜS Halilü'r- rahman
	Bevvab	Şeyh Avnuddin		
	Huddam	Seyyid Ali, Seyyid Yunus, Seyyid Muhammed, Seyyid Mustafa, Seyyid Zeynelabidin, Seyyid Şeyh Emin, Seyyid Şeyh Selim	23 Nisan 1849? (2 Şevval 265)	
	Mürettib-i Mazarrat		16 Mayıs 1868 (23 Muharrem 285)	
	Bevvab			
	İmam-1 Şaf'î			
Huddam	Şeyh İzzeddin / Şeyh İbrahim Ali		KUDÜS Halilü'r- rahman	
Mürettib-i Dua	Halil Salih Calevi / Şeyh İbrahim ve Abdülhak Gaffari / Evlad-1 Şeyh Mehmet Muhtesib			
Hz. Yusuf (a.s.) Hayratı	Huddam	Seyyid Ali, Seyyid Şebî / Şeyh Arif Efendi	30 Ocak 1906	KUDÜS Halilü'r- rahman

Hz İshak (a.s.) Türbesi	Bevvab	Şeyh Abdullah ve evladı Şeyh Abdülvehhab	2 Ağustos 1755 (24 Şevval 1168)	KUDÜS Halilü'r- rahman
	Müezzin	Şeyh Ahmet Bekri	1896 (?)	
		Selim el Bekri/ Abid el Bekri	23 Ekim 1899	
		Şeyh Abdülmuti Tahbub Efendi / Mehmet Ali Tahbub Efendi / Şeyh Şükrü Hamdi Efendi / Selim el Muhtesip Efendi / Abdülhalim el Muhtesip Efendi / Bedevi Mesude	24 Mayıs 1900	
	Sebil-i su nakli	Şeyh Muhammed Ömer el Habiriye	16 Mayıs 1904	
	Bevvab	Efgani Ahmet Nuri Efendi / Hüseyin İbn Mahmut / Abdi İbni Muhammed	16 Mayıs 1904	
Hz. İbrahim (a.s.) Haremi Türbesi	Ferraşın	Şeyh Muhammed Bin Şeyh İshak Ensari / Şeyh Ahmet Bin İbrahim	6 Haziran 1735 (15 Muharrem 1148)	KUDÜS Halilü'r- rahman
	Bevvab			
	Türbedar	Abdülmü'ni Efendi	15 Ocak 1897 (11 Şaban 314)	
	Müezzin	Seyyid Ali, Seyyid Yunus, Seyyid Muhammed, Seyyid	23 Nisan 1849? (2 Şevval 265)	
	Musaddir	Mustafa, Seyyid	16 Mayıs 1868	

		Zeynelabidin, Seyyid Şeyh Emin, Seyyid Şeyh Selim	(23 Muharrem 285)	
	Meşayih-i Harem	Abdülğaffar ve İbrahim Veledanı Ahmet		
	Muvakkıt	Şeyh Muhammed el Kaymeri Efendi	26-27 Nisan 1907 (14 Rebiülevvel 325)	
Hz. İbrahim (a.s.) Mescidi	Müderri-i A'm	Mısır'da Camii Ezher müezzinlerinden Şeyh Abdülhalim Tahbub Efendi	15 Kasım 1893 (6 Cemaziyelevvel 311)	KUDÜS Halilü'r-rahman
Hz. Ukkaşe Türbesi bitişğinde bir Camii	İmamet		25-26 Ekim 1911 (3 Zilkade 329)	KUDÜS Halilü'r-rahman
	Müezzin	Abdurrahman Kemal Efendi / Tefvik Efendi		
	Şe'al			

2.1. İBRAHİM ALEYHİSSELÂM (HALİLÜ'R-RAHMAN) TÜRBESİ VAKIF GÖREVLİLERİ

Tablodan da anlaşılacağı üzere Kudüs'de bulunan Halilü'r-rahman Türbesinin Nakibü'l-eşraflığını¹²⁰ yapan Es-Seyyid Halil Efendi türbenin türbedarlık¹²¹ ve kayyımların¹²² başı olan serkayımlık görevlerini de yerine getirmiştir.

¹²⁰ Nakib-ül-eşraflık; Bazı kazalarda Hz. Peygamber'in (s.a.v.) soyundan gelen seyyid (Hz. Hüseyin'den gelenler) ve şeriflerin (Hz. Hasan'dan gelenler) işleriyle uğraşmak, onların özlük haklarını korumak ve şecerelerini kontrol ve takip etmekle vazifeli ilmiye teşkilatı içerisinde bir makam. (Bkz. M. Ali Ünal; Paradigma Osmanlı Tarih Sözlüğü, İstanbul 2011, s.510).

¹²¹ Türbedar; türbe bekçisi olmakla beraber, türbenin temizlik işlerine de bakarlar. (Bkz. Ünal; a.g.e., s.699).

¹²² Kayyım; 1-Vakfın malını görüp gözetmek ve hıfz etmek üzere tayin olunan kimse. Mütevellilere de kayyım denilir. 2- Camiin temizlik işlerini yapan hademe(Bkz. Ünal; a.g.e., s.389).

Buradan, o dönemlerde vakıflarda Nakibü'l-eşrafların aynı zamanda türbedarlık ve serkayyımlik görevlerini de üstlendikleri anlaşılmaktadır. Dikkat çeken bir diğer husus da, Nakibü'l-eşrafların diğer türbelerde değil de sadece Hz. İbrahim'in (a.s.) türbesinde görev yapmış olmalarıdır.

Elimizdeki belgelere göre; 20 Ekim 1868 tarihinde yevmi on akçe ücretle türbedarlık görevine başlayan Es-Seyyid Halil Efendi, aynı tarihte yevmi otuz akçe ve iki batman¹²³ buğday ile türbede serkayyımlik da yapmıştır. Şahsın vefatının ardından türbedarlık görevini Muhammed Ali El- Hamravi yerine getirmeye başlamıştır (7 Haziran 1882). Adı geçen şahsın vefatının ardından da oğlu Muhlis Efendi 10 Mart 1891 tarihinde türbedarlık görevini üstlenmiştir. Es-Seyyid Halil Efendi'nin vefatı üzerine türbenin Serkayyımlik vazifesi ise, biraderi Şeyh Muhammed Ali Efendi'ye verilmiş (17 Aralık 1882). Muhammed Ali Efendi'nin ölümüyle de bu görevi oğlu Atıf Efendi 29 Mart 1888 tarihinden itibaren devam ettirmiştir¹²⁴. Buradan hareketle Halilü'r-rahman vakıflarında türbedarlık ve serkayyımlik görevlerinin sözü edilen dönemlerde babadan oğula intikal ettiğini söyleyebiliriz.

6 Haziran 1735 tarihinde Hz. İbrahim haremi türbesinin temizlikçilik (ferraşın¹²⁵) görevi üç som Osmanı (akçe) ücretle Şeyh Muhammed Bin Şeyh İshak Ensari'ye verilmiştir. Adı geçen kişi iki som Osmanı ücretle Halilü'r-rahman türbesinin kapıcılık görevini de yine aynı tarihte üzerine almıştır. Şeyh Muhammed Bin Şeyh İshak Ensari'nin ölümünün ardından bu görevlere Şeyh İbrahim Efendi getirilmiştir¹²⁶.

İbrahim Aleyhisselâm Haremi'nde Seyyid Ali, Seyyid Yunus, Seyyid Muhammed, Seyyid Mustafa, Seyyid Zeynelabidin, Seyyid Şeyh Emin ve Seyyid Selim isimli şahısların müezzin ve tefsirci (musaddir) olarak göreve başladıkları görülmektedir. Haremde müezzinler senelik 17 guruş, tefsirciler ise 15 guruş ücret almaktadır. Bunlar arasındaki ücret dağılımı da şu şekildedir: Seyyid Ali ve Seyyid Yunus (23 Nisan 1849(?)) verilen ücretin yarı hissesini alırken diğer yarısının beşte üçünü Seyyid Muhammed, Seyyid

¹²³ *Batman; piriñ, sabun, helva, boya, iplik, demir, bakır, deri vs. gibi maddelerin tartılmasında kullanılan bir ağırlık ölçüsü birimi. Her yöreye göre farklılık gösterir. Ölçülen maddeye göre ağırlığı 2-6 okka arasındadır. (Bkz. Ünal; a.g.e., s. 96).*

¹²⁴ VGMA, Defter-i Esasat, nr. 164-24-145, s. 24-25.

¹²⁵ *Ferraş; Müslüman mabetlerinin temizliğine bakmakla ve mefruşatına nezaret etmekle vazifeli kimse. Mekke ve Medine'deki mukaddes ve mübarek makamları süpürüp temizleyenler hakkında da kullanılırdı. (Bkz. Ünal; a.g.e., s.250).*

¹²⁶ VGMA, Defter-i Esasat, nr. 160-24-145, s. 24-25.

Mustafa ve Seyyid Zeynelabidin (23 Nisan 1849(?)); beşde ikisini de Seyyid Şeyh Emin ve Seyyid Şeyh Selim (16 Mayıs 1868) isimli kişiler almıştır.

Görüldüğü üzere, Seyyid Ali ve Seyyid Yunus, aynı vazifeyi yapmalarına rağmen diğerlerinden daha fazla maaş almaktadırlar. Bu durum, ele alınan dönemde vakıf çalışanları arasında bir iltimas yapılmış olabileceğini akla getirmektedir.

Seyyid Şeyh Emin'in vefatıyla müezzinlik görevine oğlu Arif Efendi, tefsircilik görevine de diğer oğlu Abdurrahman Efendi getirilmiştir (11 Şubat 1890). Aynı şekilde Seyyid Mustafa Efendi'nin vefat etmesi üzerine müezzinlik görevi torunu Mustafa Efendi'ye verilirken tefsircilik görevi de oğlu Abdülhalim Efendi'ye verilmiştir (13 Nisan 1902). Abdülhalim Efendi'nin vefatının ardından da bu vazifeyi Şeyh Yusuf Efendi üstlenmiştir (30 Ocak 1906).

İbrahim Âleyhisselâm Haremindedir, Abdülmu'ni Efendi'nin 15 Ocak 1897 tarihi itibarıyla türbedarlık görevine başladığı bilinmektedir. Senelik 60 guruş olan türbedar maaşının önce 30 guruş zam yapılarak (15 Kasım 1899) 90 guruşa çıkarılırken, sonrasında 60 guruş daha zam yapılarak (24 Ekim 1903) 150 guruşa çıkarıldığı görülmektedir. Bu artış 24 Ekim 1903 tarihinde Halilü'r-rahman Vakfı'na ait mallarda meydana gelen fazlalıktan kaynaklanmaktadır. Ayrıca belgeden anlaşıldığına göre, türbedar Abdülmu'ni Efendi aynı zamanda haremde tedarik işiyle de meşgul olmuş, ancak bilmediğimiz bir nedenle bu görevinin son bulmasıyla 130 guruş hazineye aktarılmıştır¹²⁷.

Haremde Abdülgaffar ve Ahmet oğlu İbrahim isimli kişilerin, 16 Mayıs 1904'te harem şeyhi olarak göreve başladıkları anlaşılmaktadır. Bu harem şeyhlerinin normalde yevmiyesi 2 guruş olan maaşlarına daha sonra başka bir irade ile öşür bedeli olarak yıllık 90 para daha zam yapıldığını görüyoruz. Şahısların vefatı üzerine bu görev Şeyh Hüseyin Tahhub Efendi'ye veriliyor (29 Ocak 1906). Adı geçen kişinin iki yıl görev yaptıktan sonra vefat etmesiyle bu vazifeyi biraderi Abdülmuti Efendi üstleniyor (11 Kasım 1908).

İbrahim (a.s.) haremindedir Şeyh Muhammed el Kaymeri Efendi vakitçi (muvakkit¹²⁸) olarak göreve başlamıştır (26 Nisan 1907). Eski maaşı 7 guruş 20 para olan vakitçinin maaşına 7 guruş 20 para daha zam yapılarak toplam maaşı 15 guruşa çıkarılmıştır. Üç yıl

¹²⁷ VGMA, Defter-i Esasat, nr. 160-(24-30)-0146, s. 26-27.

¹²⁸ Muvakkit; Genellikle camiler civarında aynı caminin müstemilatından olarak içinde doğru vakti gösteren saatlerin bulunduğu Muvakkithane'nin memuru. Bu kişi Astronomi ilminden anlayanlar arasından seçilir ve cami vakfından muayyen bir maaşı bulunurdu. (Bkz. Mithat Sertoğlu; *Osmanlı Tarih Lûgati*, Enderun Yayınları, İstanbul 1986, s. 230).

sonra şahsın vefatıyla boşalan bu göreve Kebiroğlu Derviş Fahri Efendi getirilmiştir (5 Haziran 1910).

Harem şeyhlerinden Abdülgaffar ve Ahmet oğlu İbrahim'in aynı zamanda Halilü'r-rahman Türbesinin türbedarlık vazifesini de yerine getirdiklerini görüyoruz. Yevmiyesi 6 guruş olan türbedar maaşına da daha sonra öşür bedeliyle 90 para zam yapıldığı anlaşılmaktadır. Şahısların vefatıyla bu görev de aynı tarihte yine Şeyh Hüseyin Tahbub Efendi'ye veriliyor¹²⁹.

2.2. HZ. UKKAŞE TÜRBEŞİ VAKIF GÖREVLİLERİ

Hz. Ukkâşe bin Muhsan; Hicretten önce İslâmiyeti kabul eden Ukkâşe, bütün Kureyş Müslümanları gibi Medineye hicret ederek Peygamber Efendimiz'e (s.a.v.) Muhacir unvanını kazanmıştır¹³⁰. İlk olarak Bedir Savaşında bulunmuştur. Bu savaşta kılıcı kırılmış, Allah'ın Resûlü (s.a.v.) kendisine bir ağaç dalı vermiştir. Ukkâşe savaşın sonuna kadar demirden, keskin ve kuvvetli bir kılıca dönüştüğü rivayet edilen bu ağaç dalı ile savaşmıştır¹³¹.

Hz. Ukkâşe Uhud, Hendek ve diğer savaşlara da katılmıştır. Cennetle müjdelenen sahabelerden biri olan Ukkâşe (r.a.), birçok sahabenin şehit olduğu yalancı peygamber Müseyleme ile yapılan Yemame Savaşı'nda şehit düşmüştür¹³².

Resûlullah (s.a.v.), hesapsız olarak Cennet'e girecek yetmiş kişiden bahsederken Ukkâşe (r.a.); "Ya Resûlallah, Allah'a dua et de beni de o yetmiş kişiden biri yapsın" deyince Resûlullah (s.a.v.); "Allah'ım, Ukkâşe'yi de o yetmiş kişiden biri yap" diye dua etmişti. Sonra başka bir adam kalkıp; "Ya Resûlallah, Allah'a dua et de beni de o yetmiş kişiden biri yapsın" deyince Resûlallah (s.a.v.) ona; "bu hususta Ukkâşe senden önce davrandı" diye cevap vermiştir.

Hz. Ukkâşe (r.a.), aynı zamanda Peygamber Efendimiz'in (s.a.v.) mührünü öpen tek sahabedir. Bu mührü öpme hadisesi de şu şekilde gerçekleşmiştir:

¹²⁹ VGMA, Defter-i Esasat, nr. 160-(24-30)-148, s.30-31.

¹³⁰ Eşref Edip (Müellifi; Şah Mulniddin Ahmed Nedvi ve Sid Sahib Ansari); *Büyük İslâm Tarihi Saadet Peygamberimizin Ashabı*, C. III, Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul 1964, s. 72.

¹³¹ M. Yusuf Kândehevî; *Hayatü's- Sahabe Peygamberimiz ve İlk Müslümanlar*, C. IV, Divan Yayınları, İstanbul 1990, s. 348. (Kaynakta, Zeyd b. Eslem ve daha başkaları tarafından rivayet edildiği belirtilmiştir.)

¹³² İbn Kesir; a.g.e., C. VI, s. 273- 276.

H. Muhammed (s.a.v.), son hutbesinde cemaate namaz kıldırdıktan sonra minbere çıkıp insanlara; “Ey Müslümanlar, içinizde üzerimde hakkı olan varsa şimdi söyleyip benden hakkını alsın” buyurdu. Bunu üçüncü kez tekrar ettiğinde H. Ukkâşe ayağa kalkarak; “ey Allah’ın elçisi ısrar etmeseydin bir şey istemeyecektim. Bir savaştan sonra develerimiz yan yana geldi. Deveden inip ayağını öpmek istediğimde değneğini kaldırıp bana vurdun. Kasten mi yaptın yoksa devene mi vurmak istemiştin bilmiyorum.” deyince H. Muhammed, kasten vurmadığını söyledikten sonra Bilal-ı Habeşi’den, kızı Fatıma’dan bir değnek getirmesini istedi. H. Peygamber, değneği H. Ukkâşe’ye verdi. Bunun üzerine H. Ebubekir, H. Ömer, H. Ali, H. Hasan ve H. Hüseyin sırayla H. Ukkâşe’ye hakkını Peygamber Efendimiz (s.a.v.) yerine kendilerinden alması için ikna etmeye çalışmışlardır. H. Muhammed (s.a.v.) onlara karışmamalarını söyleyip H. Ukkâşe’den sırtına vurmasını istediğinde H. Ukkâşe kendisine vurulduğunda üzerinde elbise olmadığını söyledi. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) sırtını açtı ve H. Ukkâşe O’nun (s.a.v.) mübarek sırtını öptü, H. Muhammed (s.a.v.), ona “ ya hakkını alman için gerekeni yap ya da affet” deyince H. Ukkâşe; “kıyamet gününde Allah’ın beni affetmesini umarak sizi affediyorum.” dedi. Bunun üzerine Peygamberimiz (s.a.v.), “kim cennetteki arkadaşımı görmek isterse bu adama baksın” dedi¹³³.

Çalıştığımız döneme ait defterlerde H. Ukkâşe’nin türbesinin Halilü’r-rahman’da olduğu kayıtlıdır. Bu durumda kanaatimize göre burası gerçek bir türbe değil makam olmalıdır.

H. Ukkâşe Türbesinin türbedarlık görevine 17 Nisan 1888 tarihinde senelik on sekiz erdeb¹³⁴ buğday ücret ile Abdurrahman Kemal Efendi getirilmiştir. Türbenin imam hatibi olarak Abdülkadir Bin Abdurrahman’ın 18 Ocak 1879 tarihinde göreve başladığı ve ücret olarak bir sehm¹³⁵ araziden 30 guruş öşür bedeli aldığı görülmektedir. 30 Kasım 1898’de bir beratla maaşına zam yapıldığı bildirilmiştir. Abdülkadir Efendi’nin vefatıyla yerine Kebiroğulları’ndan Şeyh Mahmut Efendi geçmiştir (21 Mart 1913). Onun da eski ve zamlı maaşının toplamı olarak 200 guruş maaş aldığı anlaşılmaktadır¹³⁶.

Belgeye göre; türbede, bir hatip daha önce 100 guruş ücret alırken daha sonra hatiplik ücretine 100 guruş daha zam yapılarak bu ücret 200 guruşa çıkarılmıştır. Bu

¹³³ www.gulistandergisi.com/dergi/oku.php?id=263.

¹³⁴ *Erdeb; Mısır ve Hicaz’da kullanılan bir cins zahire ölçüsü.* (Bkz. M. Ali Ünal; a.g.e., s.228).

¹³⁵ *Sehm; Mısır alan ölçüsü. Bugün 7,293 metrekare.* (Bkz. M. Ali Ünal; a.g.e., s. 600).

¹³⁶ VGMA, Defter-i Esasat, nr.164-24-145, s.24-25.

bilgiye dayanarak şunu söyleyebiliriz ki; daha önce derecesi düşük bir hatip görev yaparken sonrasında daha yüksek dereceli bir hatip göreve gelmiş olabilir. Türbenin imametini ise bir sehm araziden 23 guruş öşür bedeli almaktadır. Belgede, 5 Ocak 1880 tarihinde Abdülkadir bin Abdurrahman'ın türbenin imametlik_vazifesini de üstlendiğini görüyoruz. Şahsın vefatının sonrasında bu göreve 17 Mart 1913' de Kebiroğlu Şeyh Mahmut Efendi geçmiştir.

İshak Kemal Efendi, Şeyh Ahmet, Şeyh Mehmet ve diğer Ahmet Yahya Efendi ve Şeyh Mehmet isimli şahıslar 1734–35 tarihinde türbede Şaf'i Mezhebi İmamı olarak göreve getirilmişlerdir. Büyük mescitlerde ve mukaddes mekânlarda birden çok imam vazife yapar. Dolayısı ile Hz. Ukkâşe Türbesinde bir Şaf'i Mezhebi imamının görev yaptığı görülüyor. Bölge genel olarak Şaf'i mezhebindedir; ama diğer mezheplerden de insanlar olduğu için mukaddes mekânlarda Osmanlı Devletindeki ve daha önceki idareciler farklı mezheplerden imamlar tayin ediyorlardı. Bir vakfiyede iki imamdan söz ediliyorsa bunlardan biri Şaf'i, diğeri ise Mâliki mezhebindedir. Eğer tek imam varsa bu da Şaf'i mezhebinden tayin ediliyordu.

Daha önce senelik 22 guruş ücret alan Şaf'i imamların ücretlerine (hicri 327) 1909 yılında 18 guruş zam yapılarak aldıkları ücret 40 guruşa yükseltilmiştir. Ücretlerin yükseltilmesinin farklı nedenleri olabilir. Bunlardan biri, öncekine nazaran daha yüksek dereceli bir Şaf'i imamın göreve gelmesi ihtimalidir. İkinci olarak devlete ücretlerin artırılmasıyla ilgili bir arz gönderilmiş olabilir. Üçüncüsü ise, vakıf malında meydana gelen fazlalıktan kaynaklanmış olabilir. Adı geçen kişilerin vefatlarının ardından ise sırasıyla Şeyh İbrahim Efendi (15 Ocak 1893), Şeyh Muhammed Yahya Efendi (18 Eylül 1905) ve onun en büyük oğlu Şeyh Muhammed Said'in diğeri oğlu Şeyh Abdullah Tahhub Efendi geçmiştir (20 Temmuz 1913)¹³⁷.

17 Nisan 1888 tarihinde türbedar olarak göreve başlayan Abdurrahman Kemal Efendi'ye, öşür bedeli olarak aldığı 18 erdeb buğday ücrete ilaveten, 28 Aralık 1907 itibarıyla 40 guruş daha verildiğini görüyoruz. Bu durum, o dönemde devlet ekonomisinde enflasyonun artması ve gerçek değerlerin sabit kalması nedeniyle meydana gelmiş olabilir. Söz konusu kişinin vefatıyla yerine Kebiroğlu İsmail Efendi getiriliyor (25 Ekim 1911). Ancak İsmail Efendi'nin de iki yıldır İstanbul'a gelmemesi nedeniyle bu vazife biraderi Şeyh Tevfik Efendi'ye veriliyor (3 Mart 1913).

¹³⁷ VGMA, Defter-i Esasat, nr. 164-24-145, s. 24-25.

Türbenin bitişindeki camide Abdurrahman Kemal Efendi'nin aynı zamanda imamet, müezzin ve ateşçi (şe'al)¹³⁸ olarak görev yaptığı görülüyor. Adı geçen kişiye, hangi niyabet olduğu bilinmemekle beraber bir niyabet görevi verildiği; ancak onun bu vazifeyi yapmayıp diğer üç görevine devam ettiği anlaşılmaktadır (24 Eylül 1913- 24 Haziran 1913). Buradan hareketle imam, müezzin ve ateşçilere bir niyabet görevi verilmiş olduğunu söyleyebiliriz. Bu üç görev de şahsın vefatıyla Ahmet Efendi'ye verilse de onu vekâleten bu vazifelere torunun oğlu Tevfik Efendi getiriliyor (25 Ekim 1911). Muhtemelen Ahmet Efendi de, bu şekilde torununun oğluna iş imkânı sağlayarak onun önünü açmak istemiştir¹³⁹.

Elimizdeki belgede, 28 Aralık 1907 tarihinden itibaren imamet maaşının 50 guruş, müezzin ve ateşçi maaşlarının da 30'ar guruş olduğunu görüyoruz.

2.3. YAKUB ALEYHİSSELÂM TÜRBESİ VAKIF GÖREVLİLERİ¹⁴⁰

Üzerinde çalıştığımız defterlerde Hz. Yakup türbesine ait en eski kayıt 6 Haziran 1735 tarihlidir. Buna göre türbede mürettib-i dua (duacı) ve kapıcılık görevleri bir som Osmanî ücretle Şeyh Muhammed Bin Şeyh İshak Ensari'ye tevcih edilmiştir. Onun vefatından sonra bu vazifeye oğlu Şeyh İbrahim Efendi devam etmiştir. Şeyh İbrahim Efendi'nin vefatı sonucu 16 Kasım 1905 tarihinden itibaren Şeyh Muhammed Yahya Efendi üstlenmiştir.

Yukarıdaki kayıta ilk tarihin 1735, son tarihin 1905 olması ve üç kuşak vazifeli zikredilmesi izaha muhtaçtır. Kanaatimizce 1905 tarihli kayıt, önceki yıllarda bir kopukluk veya kayıtlarda bir kayıp olduğunu göstermektedir. Çünkü bu göreve 1735'te atanan Şeyh Muhammed ile oğlu mezkur görevde ellışer yıl kalsalar bile 1735 ile 1905 arasında bu vazife en az iki kişiye daha tevcih edilmiş olmalıdır.

Şeyh Ahmet Bin İbrahim 1735 yılında iki som Osmanî ücretle türbede kapıcı olarak göreve başlamıştır. Vefatının ardından bu görev Şeyh Muhammed Yahya Efendi'ye verilmiştir (16 Kasım 1905).

Tarihlere bakıldığında, ilk kayıt tarihi ile son kayıt tarihi arasındaki süre çok uzun bir zaman dilimini kapsamaktadır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, bu tarihler arasında

¹³⁸ Şe'al (şu'le); alev, ateş, ateşçi (Bkz. Şemseddin Sami; *Latin Harfleriyle Kâmûs-ı Türkî*, İdeal Yayıncılık, İstanbul 2011, s.606).

¹³⁹ VGMA, Defter-i Esasat, nr. 160-(24-30)-148, s 30-31.

¹⁴⁰ VGMA, Defter-i Esasat, nr. 164-24-145, s. 24-25.

sadece Şeyh Ahmet bin İbrahim ile Şeyh Muhammed Yahya'nın görev yapmış olması mümkün değildir. Dolayısıyla 1735 ve 1905 tarihleri arasında bu iki kişi dışında başka kişilere de kapıcılık vazifesi verilmiş olmalıdır.

2.4. YUSUF ALEYHİSSELÂM TÜRBESİ VAKIF GÖREVLİLERİ

17 Haziran 1734 tarihinde Şeyh Avnüddin, sekiz som Osmani ücret karşılığında türbenin kapıcılık vazifesine getirilmiştir. Şeyh Avnüddin'in vefatının ardından bu görev Şeyh Muhammed Yahya Efendi'ye verilmiştir (16 Kasım 1905).

Görülüyor ki yine aynı tarihler arasında bir kopukluk söz konusudur. Şeyh Avnüddin'den sonra Şeyh Muhammed Yahya'nın göreve başlamasına kadar geçen zamanda kimlerin ya da kaç kişinin kapıcılık vazifesini ifa ettiği bilinmemektedir.

18 Kasım 1807 tarihinde de Şeyh Mehmet Efendi ile ... Efendi yevmi beş buçuk para ücretle türbenin türbedarlık görevine başladıkları anlaşılmaktadır¹⁴¹.

Türbede hizmetçilere (huddam) senelik 17,5 guruş, mürettib-i mazarrat¹⁴² ve kapıcılara 15'er guruş, Şâf'i imamlara da 20 guruş ücret ayrıldığı görülmektedir. Bu görevliler ve görevliler arasındaki ücret dağılımı şu şekilde gerçekleşmiştir: Seyyid Ali ve Seyyid Yunus (23 Nisan 1849(?)) verilen ücretin yarı hissesini alırken diğer yarısının beşte üçünü Seyyid Muhammed, Seyyid Mustafa ve Seyyid Zeynelabidin (23 Nisan 1849(?)); beşte ikisini de Seyyid Şeyh Emin ve Seyyid Şeyh Selim (16 Mayıs 1868) isimli kişiler almıştır. Adı geçen kişilerin verilen tarihlerde hizmetçilik, mürettib-i mazarrat, şaf'i imamlığı ve kapıcılık görevlerinin dördünü de üstlendikleri anlaşılmaktadır. Bu kişilerin aynı tarihlerde İbrahim Aleyhisselâm Hareminded müezzin ve tefsirci olarak da görev yaptıklarını yukarıda belirtmiştik. Seyyid Şeyh Emin'in vefatıyla hizmetçilik görevi aynı ücretle oğlu Ömer'e, mürettib-i mazarratlık görevi yarısından beşte iki hisse ile diğer oğlu Arif Efendi'ye, kapıcılık görevi ise yarısından beşte iki hisse ile bir diğer oğlu Abdurrahman Efendi'ye verilmiştir (11 Şubat 1890).

Yine aynı şekilde Seyyid Mustafa Efendi'nin vefat etmesi üzerine yedide bir hisse ile yerine oğlu Abdülhalim Efendi hem hizmetçilik hem de şâf'i imamlığı görevini üstlenmiştir (8 Ekim 1902). Abdülhalim Efendi'nin vefatıyla şâf'i imamlığı görevine Şeyh Yusuf Efendi'nin getirildiği görülmektedir (30 Ocak 1906). Seyyid Mustafa Efendi'nin

¹⁴¹ VGMA, Defter-i Esasat, nr. 164-24-145, s. 24-25.

¹⁴² Mürettib-i mazarrat; Çıkabilecek olumsuzlukları gidermekle vazifelendirilen kişi.

ölümü ile boşalan mürettib-i mazarratlık ve kapıcılık görevlerine ise aynı tarihte (8 Ekim 1902) torunu Mustafa Efendi getirilmiştir. Torunu Mustafa Efendi'nin vefat etmesiyle kapıcılık görevine Şeyh Muhammed Efendi'nin geçtiği bilinmektedir (30 Ocak 1906)¹⁴³.

Seyyid Mustafa Efendi'nin ölümünün ardından onun yapmış olduğu vazifeler oğluna ve torununa verilmiştir (1902). Ancak hem oğlunun hem de torununun vefatından sonra yapılan vazifelendirmelerin aynı tarihte (30 Ocak 1906) olduğu görülmektedir. Bu durumda muhtemelen verilen tarih görev değişikliğinin yapıldığı değil, bu görev değişikliğinin deftere yazıldığı tarihtir.

Şeyh İzzeddin ve Şeyh İbrahim Ali isimli şahıslar türbede 16 Mayıs 1904'te hizmetçi olarak çalışmaya başlamışlardır. Yevmiyesi 4 guruş olan hizmetçi maaşı da öşür bedeliyle 90 para zam yapılarak artırılmıştır. Adı geçen kişilerin vefatlarının ardından yerlerine Hacı Yahya Tahhub Efendi getirilmiştir (29 Ocak 1906).

Türbede Halil Salih Calevi, Şeyh İbrahim ve Abdülhak Gaffari ile Şeyh Mehmet Muhtesib'in oğlu olmak üzere dört kişinin mürettib-i dua vazifesini üstlendikleri anlaşılmaktadır. Bu kişiler göreve başladıklarında (16 Mayıs 1904), yevmiyesi 2 guruş olan maaşlarına daha sonra öşür bedeliyle yıllık 90 para zam yapılıyor. Hem hizmetçilere hem de mürettib-i dua vazifesini yapanlara aynı miktarda zam yapılması ya öşür vergilerinin artırılmasından ya da vakıf mallarındaki fazlalıktan kaynaklanmış olabilir. Bunlardan Halil Salih Calevi'nin ölümü ile yerine Şeyh Hüseyin Tahhub Efendi getiriliyor (29 Ocak 1906). Onun vefatıyla da bu görev biraderi Abdülmuti Efendi'ye veriliyor (11 Kasım 1908). Yine ölüm nedeniyle Şeyh İbrahim ve Abdülhak Gaffari'nin yerine Şeyh Reşit Tahhub Efendi, Şeyh Mehmet Muhtesib'in oğlunun yerine de Hacı Yahya Tahhub Efendi vazifelendiriliyor (29 Ocak 1906)¹⁴⁴.

Yusuf Aleyhisselâm türbesine bağlı hayratın hizmetçilik ve mürettib-i mazarratlık görevini ½ hisse ile Seyyid Ali ve Seyyid Şebin isimli kişilerin yaptığı görülmektedir. Ancak bu kişilerin göreve başlama tarihleri bilinmemekle beraber vefatlarının ardından Şeyh Arif Efendi isimli şahsın 30 Ocak 1906 tarihinde hizmetçilik görevine başlaması bu kişilerin vefat tarihlerinin de ya aynı tarih ya da buna çok yakın bir tarih olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla adı geçen şahısların yerine mürettib-i mazarratlık görevine

¹⁴³ VGMA, Defter-i Esasat, nr. 160-(24-30)-0146, s. 26-27.

¹⁴⁴ VGMA, Defter-i Esasat, nr. 160-(24-30)-148, s. 30-31.

getirilen Şeyh Mehmet Efendi'nin de göreve başlama tarihi 30 Ocak 1906 olarak kabul edilebilir¹⁴⁵.

Yukarıda anlatılanlardan hareketle, Halilü'r-rahman'da Hz. İbrahim (a.s) türbesi, Hz. Yakub (a.s) türbesi, Hz. Yusuf (a.s) türbesi gibi Ben-i İsrail'den türbe ve makamlar olmakla beraber Hz. Muhammed (s.a.v) sahabelerinin kabirlerinin de yer aldığı, sahabe kabirleri için daha önceki dönemden vakıflar yapıldığı ve Osmanlı Devleti döneminde bu vakıfların muhafaza edildiği görülmektedir.

2.5. İSHAK ÂLEYHİSSELÂM TÜRBESİ VAKIF GÖREVLİLERİ

Türbenin kapıcılık görevinin önceleri Şeyh Abdullah, daha sonra da oğlu Şeyh Abdülvehab tarafından yürütüldüğü görülmektedir. 2 Ağustos 1755'de deftere yazıldığını düşündüğümüz bu kayıttan Şeyh Abdülvehab Efendi'nin ölümü üzerine, yerine geçecek bir evladı olmadığından, bir ferman gönderilip 16 Kasım 1905'de Şeyh Abdülmuti Efendi'nin bu göreve getirildiği anlaşılmaktadır. Burada da görüldüğü gibi, ele alınan dönemde vakıflardaki görevler babadan oğula – oğlu yoksa toruna- geçmektedir.

Kapıcılık vazifesi, senelik 15,5 kırat¹⁴⁶ buğday ve 2 erdeb arpa ile 7 erdeb buğday ve 2 kırat arpa ücret karşılığında ifa edilmiştir. Elimizdeki belgede her ne kadar bu ücretleri ifade eden görev belirtilmemişse de biz bunun da kapıcılık olduğunu düşünüyoruz. Bu görevi Mutasarrıf Hüseyin İbni Abdülfettah'ın haksız olarak elde ettiği, başka bir ifadeyle usulsüz bir şekilde bu göreve geldiğinin anlaşılmasıyla padişah tarafından gönderilen bir beratla görevden alınarak yerine Abdülkays Efendi getirilmiştir (22 Mayıs 1912)¹⁴⁷.

Tabloya bakıldığında Hz. İshak (a.s.) Türbesinde gerek farklı tarihlerde gerekse aynı tarihlerde birçok kişinin müezzinlik görevini yaptığı anlaşılmaktadır. Belgede müezzinlerden Şeyh Ahmet Bekri'nin göreve başlama tarihi belirtilmemekle beraber 19 Haziran 1896 itibariyle eski ve yeni maaşının toplamı olarak 70 guruş ücret aldığı ifade edilmektedir. Buradan hareketle şahsın 1896'da veya bu tarihin öncesinde yakın bir tarihte müezzinlik görevine başladığı ortadadır. Şeyh Ahmet Bekri'nin vefatının ardından ise, yerine Selim el Bekri Efendi ve Abid el Bekri isimli kişiler getirilmiştir (23 Ekim 1899).

¹⁴⁵ VGMA, Defter-i Esasat, nr. 160-(24-30)-0146, s. 26-27.

¹⁴⁶ *Kırat; ağırlık, uzunluk, alan ve hacim ölçüsü olarak kullanılır.* (Bkz. Ünal; a.g.e., s. 400).

¹⁴⁷ VGMA, Defter-i Esasat, nr. 160-(24-30)-0146, s. 26-27.

Türbede, 24 Mayıs 1900 tarihinde Şeyh Abdülmuti Tahbub Efendi, Mehmet Ali Tahbub Efendi, Şeyh Şükrü Hamdi Efendi, Selim el Muhtesib Efendi, Abdülhalim el Muhtesib Efendi ve Bedevi Mesude olmak üzere altı kişinin senelik 70 guruş maaşla müezzinlik görevine getirildiği anlaşılıyor. Bunlardan Şeyh Abdülmuti Tahbub Efendi'nin maaşı 1909 yılında zam yapılarak 100 guruşa çıkarılırken diğerlerinin maaşlarının sabit kaldığı görülmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, burada da vazifeliler arasında haksız bir muamele yapıldığı kanaatindeyiz.

Şeyh Abdülmuti Tahbub Efendi'nin vefatıyla yerine oğlu Ali Efendi müezzinlik görevine getirildi (1 Haziran 1916). Şeyh Şükrü Hamdi Efendi'nin ise bilmediğimiz bir nedenle görevden alındığını ve bu görevin İsmail Efendi'ye verildiğini görüyoruz. Böyle bir durumun, Şükrü Hamdi Efendi'nin vazifesini hakkıyla yerine getirmemesinden veya usulsüzlük yapmasından kaynaklanmış olabileceğini düşünüyoruz. Belgeden anlaşıldığı kadarıyla İsmail Efendi vefat ettiğinde onun yerine Şeyh Reşit Efendi getirilmek istenmiş, ancak Reşit Efendi'yi vekâleten bu vazife torununun oğlu Abdülkadir Efendi'ye verilmiştir (15 Temmuz 1914). Kanaatimizce Reşit Efendi, torununun oğluna istihdam sağlamak amacıyla bu görevin ona verilmesini istemiştir.

İshak (a.s.) Türbesinin sebiline su taşıma vazifesi, eski ve yeni maaşının toplamı olarak 30 guruş ücretle Şeyh Muhammed Ömer el Haberiye isimli şahsa verilmiştir (16 Mayıs 1904). Verilen tarihte türbenin kapıcılığına da eski ve yeni maaşlarının toplamı 120 guruş ücretle Efgâni Ahmet Nuri Efendi ile yine aynı şekilde maaşlarının toplamı olarak 60'ar guruş karşılığında Hüseyin İbni Mahmut ve Abdi İbni Muhammed isimli kişiler getirilmişlerdir¹⁴⁸. Rakamlar dikkate alındığında kapıcılıkta da kişiler arasında farklı uygulamalar yapıldığı görülmektedir.

Görülüyor ki; XIX. yüzyılda Osmanlı'nın diğer kurumlarında olduğu gibi hayır kurumlarında da bozulmalar meydana gelmiştir.

2.6. İBRAHİM ALEYHİSSELÂM MESCİDİ VAKIF GÖREVLİLERİ

Mescidde 60 guruş maaşla görev yapan Reşit Efendi'nin yerine, Mısır'da Camii Ezher müezzinlerinden olan Şeyh Abdülhalim Tahbub Efendi'nin 15 Kasım 1893 tarihinde aynı ücretle Müderris-i â'm¹⁴⁹ olarak göreve başladığı görülmektedir. 8 Mart 1902 tarihine kadar 60 guruş olan maaşa 7 Nisan 1902 tarihi itibarıyla 30 guruş zam yapıp 90 guruşa

¹⁴⁸ VGMA, Defter-i Esasat, nr. 160-(24-30)-147, s. 28-29.

¹⁴⁹ *Müderris-i A'm; Medrese veya camilerde temel dini ilimleri okutmakla görevli kişi.*

çıkartılmasının ardından 24 Ekim 1903'de 60 guruşluk bir zam daha yapılarak maaş 150 guruş olmuştur. Muhtemelen bu artış da vakıf mallarındaki fazlalıktan kaynaklanmaktadır¹⁵⁰.

Yukarıda açıkladığımız arşiv vesikalarından da anlaşılacağı üzere, Halilü'r-rahman vakıflarında görevler babadan oğula intikal etmektedir. Hatta vazifeliler, yakınlarına istihdam sağlamak maksadıyla kendilerine verilen vazifeye vekâleten yakınlarını gönderiyorlardı. Bunun yanı sıra vakıflarda çalışanların, olağan üstü bir durum vuku' bulmadıkça görevden alınmadıkları, ancak ölüm nedeniyle görevin son bulduğu görülmektedir. Bu durum, vakıflarda, vazifelerin kayd-ı hayat şartıyla ifa edildiğini açıkça ortaya koymaktadır.

XIX. yüzyılda Halilü'r-rahman vakıflarında çalışanlar arasındaki ücret dağılımında da iniş çıkışlar söz konusudur. Bu durum bazen vakıf mallarındaki fazlalıktan dolayı maaşlara zam yapılması şeklinde kendini gösterirken, bazen de vazifeliler arasında iltimas yapılması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Devleti'nin bu yüzyılda, hem siyasi hem de ekonomik anlamda iç ve dış sorunlarla uğraştığı bir dönemde, devlet kurumlarında meydana gelen bozulmaların hayır kurumlarında da yaşandığını görmekteyiz. Bazı vakıf görevlilerinin görevlerini ihmal edip usulsüzlükler yapmaları bunun bir örneğidir. Buna rağmen Osmanlı Devleti, topluma karşılıksız hizmet sunan bu vakıfların muhafazası ve sistemli bir şekilde işleyebilmesi için azami gayret göstermiştir.

3. VAKIF GÖREVLİLERİ HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Elimizdeki arşiv belgelerinden tespit ederek hazırladığımız yukarıdaki tabloya göre; XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın başlarında Halilü'r-rahman Vakıflarında çalışanların sayıları ve konumları şu şekildedir:

- 1- Türbedar: Bu dönemde vakıflarda 6 tane türbedarlık görevi vardır ve toplam 7 kişi bu görevi yapmaktadır.
- 2- Şaf'i İmamlığı: Bu görev de 2 tanedir ve vakıflarda toplam 12 kişi Şaf'i İmamlığı yapmaktadır.
- 3- Mürettib-i Dua: Vakıflarda 2 tane olan bu duacılık kadrosunda 5 kişi istihdam edilmiştir.

¹⁵⁰ VGMA, Defter-i Esasat, nr. 160(24-30)-0146, s. 26-27.

- 4- Mürettib-i Mazarrat: Sadece Hz.Yusuf (a.s) türbesinde görülen bu vazifede toplam 7 kişi çalışmıştır.
- 5- Meşayih-i Harem: İbrahim Aleyhisselâm Haremde görülen harem şeyhliği vazifesinde 2 kişi görev yapmıştır.
- 6- Musaddir: Bu tefsircilik vazifesi de sadece İbrahim Aleyhisselâm Haremde görülmektedir ve toplam 7 kişi görev yapmaktadır.
- 7- Müezzin: Vakıflarda müezzinlik kadrosu 3 tanedir ve toplam 26 kişi müezzinlik yapmıştır.
- 8- Müderris-i A'm: İbrahim Aleyhisselâm Mescidinde gördüğümüz bu kadroda sadece bir kişi görevlidir.
- 9- Muvakkıt: Vakıflarda iki tane olan bu vakitçi kadrosunda 3 kişi istihdam edilmiştir.
- 10- İmamet: Sadece bir tane olan bu kadroda da bir kişi görevlendirilmiştir
- 11- Şe'al: Ateşçi adı verilen bu kadro da vakıflarda 1 tanedir ve 1 kişi vazifelendirilmiştir.
- 12- Bevvab: Bu dönemde vakıflarda kapıcılık vazifesi 6 tanedir ve toplam 16 kişinin istihdam edildiği görülmektedir.
- 13- Huddam: Hizmetçilik kadrosu 3 tanedir ve toplam 10 kişi istihdam edilmiştir.
- 14- Ferraşin: Sadece İbrahim Aleyhisselâm Haremde gördüğümüz bu kadroda görevli sayısı 2'dir.
- 15- Sebil-i su nakli: Vakıflarda sebile su taşıma vazifesi de 1 tanedir ve 1 kişiye görev verilmiştir.
- 16- Hatib sehm – Bade-i yar sehm: 1 kişinin istihdam edildiği bu kadro da sadece 1 tanedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İMARET VAKIFLARI VE HALİLÜ'R-RAHMAN VAKIFLARINA BAĞLI AKARLAR

1. İMARET VAKIFLARI

İncelediğimiz dönemde imaret vakıfları ile ilgili bir belge olmamasına karşılık, XIX. asrın başında tutulan Kudüs suresine dair defterde imaret ve İbrahim Aleyhisselâm Haremindeki görevlilerin surreden pay aldıkları görülmektedir.

Surre; Arapça bir kelimedir ve sözlük anlamı “para kesesi” demektir¹⁵¹. İstilahta ise; her yıl, Recep ayı ve on dokuzuncu yüzyıl sonlarında Şaban ayı içinde İstanbul’dan Mekke ve Medine’ye gönderilen paraları ifade etmektedir¹⁵². Buralara, sadece para değil, aynı zamanda kürk, inci ve elmaslarla süslü giyecek (hil’at, kaftan), halı, sûf (sof, yünlü dokuma), kadife vs. gibi çeşitli armağanların yanı sıra yiyecek maddeleri de gönderilmiştir¹⁵³.

Haremeyn’e surre gönderme geleneği, Abbasi halifesi Mehdî Billâh (775-785) zamanında başlamış¹⁵⁴, halife el-Muktedir Bi’llah (908-932) zamanında da düzenli hale getirilmiştir. Bu gelenek, Osmanlıların (1299-1912) son zamanlarına kadar devam etmiştir¹⁵⁵.

Osmanlılar zamanında Haremeyn’e ilk kez surre gönderen padişahın kim olduğu hususu net olarak bilinmemektedir. Ancak 1413-1421 yılları arasında iki defa surre yollayan Çelebi Mehmet’in ilk surre gönderen Osmanlı sultanı olduğu düşüncesi yaygındır. Osmanlı sultanları, Haremeyn ile birlikte Kudüs ve Halilü'r-rahman gibi kutsal kentlere de her yıl surre göndermeyi ihmal etmemişlerdir¹⁵⁶.

Yavuz Sultan Selim, Mısır ve çevresini ilhakının ardından (1517), Mekke ve Medine halkına büyük ihsanlarda bulunarak surre ve önemli miktarda zahire

¹⁵¹ Midhat Sertoğlu; *Osmanlı Tarih Lûgati, Enderun Yayınları*, İstanbul 1986, s. 318.

¹⁵² İ. Hakkı Uzunçarşılı; *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, TTK Basımevi, Ankara 1972, s. 35.

¹⁵³ Münir Atalar; *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 2.

¹⁵⁴ Şit Tufan Buzpınar; “Surre”, *DİA*, C. XXXVII, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s. 567.

¹⁵⁵ Atalar; a.g.e., s.3.

¹⁵⁶ Buzpınar; a.g.m., s. 568.

göndermiştir¹⁵⁷. Bu tarihten itibaren Osmanlı padişahları surre göndermeyi düzenli bir hale getirmişlerdir¹⁵⁸.

Osmanlı Devleti'nde, devrin sultanının gönderdiği özel hediyeler¹⁵⁹ ile vakıf tahsîsâtları surrelerin başlıca gelir kaynaklarını oluşturmaktaydı¹⁶⁰. Haremeyn Vakıfları, bunların içinde en önemlisi idi. Haremeyn'e tahsis edilen ve hanedan mensupları ile devlet erkânına ait pek çok vakfın gelirlerinin haricinde; devlet hazinesinden ve ferdi bağışçılardan da yüksek meblağlar gönderilmekteydi¹⁶¹.

Bu açıklamaların ardından Harem-i Halil'de surrenden pay alan vazifelilerin sayıları ve aldıkları miktarlar şöyledir¹⁶²:

	Kişi	Miktar
Hatipler	2	7 sikke
İmamlar	4	16 sikke
Müezzinler	13	13 sikke
Hattatlar	15	25 sikke 35 para
Hz. İbrahim Türbesi Kapıcıları	7	11 sikke
Harem-i Şerif Kapıcıları	3	3 sikke
Musaddirler	4	5 sikke
Ferraşlar	5	5 sikke
Küttab, ümena, muarrifin ve diğerleri	30	1 sikke 43 para
Cebbarin, Tabbahin, Ressalin, Hattanin ve bazı hüddam	49	110 sikke 9 para
Toplam	132	196 sikke 87 para

2. EL-HALİL'DE BULUNAN VAKIF AKARLARI

Halilü'r-rahman Haremi Vakfı da Mekke, Medine ve Kudüs Haremi gibi Haremeyn Evkaf Nezaretine bağlıdır¹⁶³.

1588 yılında kurulan Haremeyn Evkaf Nezareti, yapılan hizmetlerin daha verimli olabilmesi amacıyla dört kaleme ayrılmıştır. Bunlardan Evkaf-ı Haremeyn Muhasebeciliği,

¹⁵⁷ İ. Hakkı Uzunçarşılı; *Osmanlı Tarihi*, C. II, TTK Yayınları, Ankara 1995, s. 292.

¹⁵⁸ Buzpınar; a.g.m., s. 568.

¹⁵⁹ *Bu hediyeler, isimleri önceden tespit edilmiş olan Haremeyn halkına, muhtaçlarına, fukarâsına, mukaddes mekânlarda Kur'an okuyanlara ve Haremeyn idarecilerine gönderiliyordu.* (Bkz. Güler; a.g.e., s.200).

¹⁶⁰ Güler; a.g.e., s. 200.

¹⁶¹ Buzpınar; a.g.m., s. 568.

¹⁶² BOA, Evkaf-i Hümayun Surre Defterleri (EV. HMK. SR.), 3064, vr. 43a-43b-44a-44b-45a-45b-46a-46b.

¹⁶³ BOA, Evkaf Defteri (Ev.) 22492.

Dârussa'ade ağalarına bağlı olan vakıfların muhasebe kayıtlarını tutmakla ve vakıf mahalleriyle, cihetlerini kaydetmekle yükümlüdür. Haremeyn, selâtin ve vüzerâ vakıflarıyla onlara ait gelir kaynaklarının denetlenmesi ve muhafazası ile yine vakıflara dair İslâmî hükümlerin yürütülmesinden sorumlu olan kalem de Evkâf-ı Haremeyn Müfettişliği'dir. Haremeyn Mukata'acılığı adı verilen kalem ise, vakıfların gelir- gider kayıtlarını tutmak, vakıf mallarının intikâlini, mülkiyetten düşme işlerini sağlamak, vergi ve gelirlerin hesap ve dağıtımlarını yapmakla görevli idi. Dördüncüsü, Dârussa'ade Yazıcılığıdır. Bu daire de Dârussa'ade Ağaları'nın kâtipliği vazifesini yapıyordu¹⁶⁴.

Halilü'r-rahman Vakfı hizmetlerinin sağlıklı bir şekilde yerine getirilmesi ve devam edebilmesi için gerek el- Halil'de gerekse şehrin yakın çevresinde akarlar tesis edildiği görülmektedir.

Aşağıda Halilü'r-rahman Vakfına, belli tarihlerde vakfedilen akarlar ile bu akarların bağlı oldukları mahaller verilmiştir¹⁶⁵.

2.1. EL-HALİL (HALİLÜ'R-RAHMAN)

Halilü'r-rahman Vakfına ait köy, arazi ve akarların 268/1851-287/1870 yılları arasındaki gelir durumları şöyledir:

Akar adı	Gelir	Yılı
Şehir merkezinde dükkan, ev ve arazi kirasından tahsis edilen	10405guruş15para	1861-1870
Şehir merkezinde han ve hamamın kirası ve kantar vergisinin bedeli	849 guruş 37 para	1870
Şehir merkezinde Şeyh İsa el- Vahidi'den alınan Ümmü Nahne arazisinin öşür bedeli	500 guruş	1867-1870
Dura, Beni Nu'aym, Sumu', İdna ve Halmul Köylerinden alınan öşür bedellerinin toplamı	48730 guruş 6para	1851-1861
Dura, Beni Nu'aym, Halmul ve İdna Köylerinde vakfa bağlı malların toplamı	1561 guruş 10para	1866-1870
Acur Köyünün zeytin ağaçlarının kirası	288 guruş 30 para	1864-1870
Tefuh ve Beyti Kamil Köylerinde bulunan vakıf arazisinin öşür bedeli	450 guruş	1866-1870

¹⁶⁴ Güler; a.g.e., s. 237- 238.

¹⁶⁵ BOA, EV, 22492, s. 1b-2a-2b-3a-3b-4a.

İdna Köyünün öşür bedeli	500 guruş	1869
Lud Kasabasında bir dükkan kirasından tahsis edilen	520 guruş	1861-1870

2.2. NABLUS, BENİ SAAB VE CENİN KAZALARI

Halilü'r-rahman Vakfının Nablus, Beni Saab ve Cenin Kazalarının 283/1866-287/1870 yılları arasındaki gelirleri aşağıdaki gibidir:

Akar adı	Gelir çeşidi	1866	1867	1868	1869	1870
Nablus, Beni Saab, Cenin Kazaları	Mültezim Şakir Vehbi Efendi'den alınan iltizam bedeli	5066 guruş				
	Mültezim Nabluslu Salih Gıbtavi'den alınan iltizam bedeli		3967 guruş			
	Mültezim Nabluslu Said Abdürrezzak Togan'dan alınan iltizam bedeli				310 guruş	
	Mültezim Ragıp Efendi Bestami 'den alınan iltizam bedeli					1197 guruş 34 para
Beni Saab Kazası	Ebu'l Alak arazisinde bulunan hasır otunun iltizam bedeli				97 guruş 20 para	
	Aynı arazinin iltizam bedeli					264 guruş 20 para

2.3. KUDÜS VE ÇEVRESİNDEKİ HALİLÜ’R-RAHMAN’A AİT KÖY,
ARAZİ VE AKARLARIN HİCRİ 288/1871-72 SENESİNİN ÜÇ AYLIK
GELİRLERİNİN YEVMİYE DEFTERİ

1871 yılına ait bir belge¹⁶⁶ olmasına rağmen 1861-1867-1869 ve 1870 senelerinin kayıtları da burada mevcuttur. Şunu da hemen belirtelim ki, tabloda bazı yerlerde, çalıştığımız defterde, verilen yıla ait gelir olduğu bilinip de gelir miktarı bilinmeyen kısımlar “ + ” işareti ile gösterilmiştir.

Akar	Gelir çeşidi	1861	1867	1869	1870	1871	Toplam
Belka Sancağı	Vakıf köylerinin iltizam bedeli					3005 guruş 16 para	
	1.taksidi					2680 guruş	
	2.taksidi					342 guruş	
	3. taksidi					1344 guruş	
	4. taksidi					+	
	5. taksidi					+	
	6. taksidi					+	
	Sikke-i halisa					+	
Belka Sancağı/ Besatu Ebul Alak	İltizam bedeli					+	
Kaatün-nazar Hendek ve Haremeyn	Zeytinlerin hasılatı					725 guruş	
Remle Kazası/ Beyti Nebala Köyü	Zeytin hasılatı iltizam bedeli		+				
	Zeytin hasılatı		+				
Ramallah Köyü	Öşür bedelinden kalan				279 guruş 23 para		

¹⁶⁶ BOA, EV, 22548, s. 1b-2a.

	Öşür bedeli				+	+	615 guruş 33 para ¹⁶⁷
Ebukuş Köyü	Öşür bedeli			382 guruş 7 para			
Beni Zeyd Nahiyesi	Köylerin tütün öşürü					+	
Beni Zeyd Nahiyesi / Kurada ve Beyti Rima Köyleri	Vakıf gelirleri			+	+		1577 guruş 20 para
Kurada Köyü	Zeytin bedeli			+	+		
Felluce Köyü	Culis vakıf arazisinden öşür bedeli			+	+		70 guruş
Deyrül Balah Köyü	Demite vakıf arazisinden öşür bedeli		+		+		280 guruş
Darü Rene menzili	Kira bedeli				30 guruş		
Beyti Hanina Köyü				+	+	+	320 guruş
	Üç kırat hissesi mal ve öşür bedeli	+		+		+	697 guruş 35 para
Lud Köyü	Bir evin kirası			100 guruş		50 guruş	150 guruş
Kudüs'te	Asakir-i Şahane için verilen bir hastanenin kirasının yarı hissesi	500 guruş					

Tablodan da anlaşılacağı üzere, Kudüs ve çevresindeki pek çok köyün iltizam ve öşür bedelleri Halilü'r-rahman vakfına vakfedilmiştir. Görülen o ki, en çok gelir Belka Sancağı'ndaki vakıf köylerinin iltizam bedellerinden elde edilmektedir. Öyle ki, 1871 senesinde Belka Sancağı'ndan gelen gelirler taksite bağlanarak alınmıştır. Ayrıca 1869-70-71 yıllarında bazı köylerden alınan kira bedelleri ile 1861 yılında, Asakir-i Şahane için verilen bir hastanenin kirasının yarı hissesi de Halilü'r-rahman Vakfına tahsis edilmiştir.

¹⁶⁷ Burada verilen yıllara ait gelirlerin ne kadar olduğu bilinmediğinden sadece toplam miktar verilmiştir.

2.4. HALİLÜ'R-RAHMAN VAKFININ 288/1871-72 YILI HASILAT DIŞI ÜÇ AYLIK TAHSİLATI

Aşağıdaki tabloda, Halilü'r-rahman Vakfının mevcut hasılatı dışında hasılat fazlası gelirlerinin olduğu görölmektedir. Bu durum, o yıl içinde vakıf arazilerinden elde edilen ürün fazlasından, öşür ve iltizam bedelleri ile vergi ve kira bedellerine yapılan zamlardan meydana gelmiş olması muhtemeldir.

Halilü'r-rahman Vakfının yukarıda verilen hasılatı haricinde Halilü'r-rahman, Kudüs ve çevresindeki diğer yerlerde 288/1871 yılının hasılat dışı üç aylık tahsilatı da şöyledir:

Halilü'r-rahman	
Halilü'r-rahman'da kiralanmıő dükkan arazileri ve diğer arazilerin acilen ödenen kira bedeli	2439 guruş 14 para
Halilü'r-rahman'da bir han, bir hamam ve kantar vergisinin iltizam bedeli	7053 guruş 5 para
El- Halil Kasabası'nda, Suki Acur diye bilinen çarőıda bulunan dükkanların gelirleri	
Uçur Köyü zeytin ağaçlarının bedeli	41 guruş 10 para
Tefuh ve Beyti Kâmil Köyleri ahalisinin elinde bulunan araziden kesilen bedel	90 guruş
Dura, Bata, İdna, Beyti Nu'aym, Halmul, Beytullah(?) ve Haras(?) Köyleri ile őevike ve Atir mezralarının öşür bedelinden kalan	38314 guruş 10 para
Halilü'r-rahman'da Lud Kasabasında bir mağaza ile bir kıt'a bahçe arsalarının acilen ödenen kira bedeli	80 guruş
Aynı kasabada bir menzilin kirası	
Ben-i Saab Kazası	
Ebu'l-Alak'ın hissesi olan hasır otunun iltizam bedeli	1250 guruş
Belka Sancağı	
Nablus, Beni Saab ve Cenin Kazalarında bulunan belli köyler ile Halilü'r-rahman vakfı arazisinin öşür bedeli.	47000 guruş
Remle Kasabası	
Eőari vakfı tarafındaki vakfa ait olan gelirlerin hissesi	

Kudüs	
Darü'n-Nazar olarak bilinen harap bir menzilin yarı hissesi olan rahmet suyunun geliri	212 guruş 20 para
Darü Rene diye bilinen bir menzilin acilen ödenen kira bedeli	30 guruş
Maliha Köyünün öşür bedelinin üçte biri.	30 guruş
Asakir-i Şahane için verilmiş olan bir hastanenin bir menzil ve altında bulunan iki ahırın yarı hissesinin kirası	250 guruş
Kudüs Haricinde	
Kaatü'n- Nazar olarak bilinen zeytinlik bahçesinin hasılat hissesinin yarısı	337 guruş 20 para
Mısır	
Kahire'de bulunan Halilü'r-rahman vakfı müştemilatı ve gelirlerinden kesilen bedel	828 guruş
Halep	
Köyler, arazi ve Halilü'r-rahman vakfı arazisinden kesilen bedel	413 guruş
Şam (vakfa ait kiralar ve vakıf gelirleri)	
Elçin Hanı olarak bilinen bir hanın kirası Cibin Hanı bitişiğinde bulunan altı dükkân Şam dışında bulunan bir arazi Bosaanü'z-zeheb diye bilinen bir bostan arazisinin kirası Kethüda vakfından ayrılmış olan aidat Şam'daki Ermeniler için ayrılan aidat	66 guruş

	Kudüs	Yafa	Gazze	TOPLAM
Kudüs ve Yafa hazinelerinden alınan Halilü'r-rahman Vakfı aidatı	Kudüs'teki Yahudilerin cizye bedeli	Halilü'r-rahman öşür bedeli		2250 guruş
		Bir köyün bütün tarlasından kesilen miktar		
		Sakiye ve Beyti Nebala köylerinin öşür bedeli		

Köylerden sade yağ ve mallardan alınan öşür bedelinden kalan miktar	Ayzerya(?), Ramallah, Surbahir (1/4 hisse), Beyti Hanina (3 kırat hissesi) Köyleri	Kubab (1/2 hisse), Beyti Nebala (1/4 hisse), Zekeriya ve Atrun Köyleri	Mesmiye, Kastina, Berke-yi Halil, Yasur, Sevafirül Meslika, Sevafirül Muğtaş Köyleri ve Usban mezrası	Sade yağdan 67 guruş
				Mallardan 102856 guruş 15 para
Halilü'r-rahman'daki Culis adı verilen arazinin öşür bedeli			Felluce Köyü ahalisinden alınan öşür bedeli	70 guruş
Halilü'r-rahman'daki Dimite arazisinin öşür bedeli			Deyrü'l Balah Köyü ahalisinden alınan öşür bedeli	70 guruş
Halilü'r-rahman'daki Ümmü Nahle arazisinin öşür bedeli			Şeyh İsa el-Vahidi'den alınan öşür bedeli	125 guruş

Görüldüğü gibi, 288/1871 yılında Kudüs, Yafa ve Gazze'deki vakıf köylerinde, Müslümanlardan alınan öşür bedelinin yanı sıra Kudüs'te, Yahudilerden alınan cizye bedeli de Halilü'r-rahman Vakfı hizmetleri için ayrılmıştır.

2.5. EL-HALİL VE KUDÜS'TEN BAŞKA, HALİLÜ'R-RAHMAN VAKFINA VAKFEDİLEN DİĞER AKARLAR VE BAĞLI OLDUKLARI MAHALLER

El-Halil ve Kudüs'ten başka, 278/1861-287/1870 yılları arasında Halilü'r-rahman Vakfına vakfedilen diğer akarlar aşağıdaki gibidir:

Akar adı	Geliri	Yılı
Şam		
“ el- cibin hanesi” olarak bilinen bir evin kirası	11250 guruş	1861 - 1869
Zikredilen evin bitişiğinde bulunan altı dükkanın kirası	1440 guruş	1861 - 1869
“ bostanüz-zeheb” diye bilinen bir bostan arazisinin kirası	360 guruş	1861 - 1870
Kethüda Vakfından gelen aidat	50guruş	1861 - 1870
Kethüda Vakfının Ermeniler için ayrılmış olan aidatı	250 guruş	1861 - 1870
Şam dışındaki bir arazinin hasılatı	1350 guruş	1861 - 1869
Kudüs, Yafa, Remle		
(mezkur hazineleriden her sene ödenen aidat) Kudüs hazinesinden Yahudilerden alınan belli miktar cizye bedeli Remle hazinesinden Beyti Nebala Köyünden tütün tarlasından alınan belli miktar Yafa hazinesinden Sakiye Köyünden alınan oşür bedeli	22500 guruş	1861-1871
Kudüs, Gazze, Yafa		
(mezkur kazalardaki köylerin oşür hasılatı) Surbahir Köyünün dörtte bir hissesi Beyti Nebala Köyünün dörtte bir hissesi Kubab Köyünün yarı hissesi Atrun, Zekeriyya, Mesmiyye, Kastina, Sevafirü'l-Melka, Yasur, Berke-yi Halil, Sevafirü'l-Muğtaş Köyleri ve Usban mezrası arpa, buğday, mercimek, susam, darı vs. ürünlerin hasılatından belli miktar		1861-1867- 1868-1869- 1870
Kudüs haricinde		
Kaimetü'n-Nazır diye bilinen zeytinlik bahçesinin yarı hissesinin hasılat bedeli	8 guruş	1869

Halep		
Köyler, arazi ve Halilü'r-rahman Vakfı arazisinin öşür bedeli	4130 guruş	1861 - 1870
Mısır-Kahire		
Halilü'r-rahman Vakfının gelirleri	5796 guruş	1864– 1870

SONUÇ

Osmanlı imparatorluğu kuruluşundan itibaren, devletin temel yapısını oluştururken, kendinden önceki Türk-İslâm devletlerinden devraldığı İslâmî mirası kendi süzgecinden geçirerek uygulamaya koymayı başarmıştır. Bu durum, vakıf müessesesinde de kendini göstermiştir.

Osmanlılar; Kudüs, Haremeyn ve Halilü'r-rahman gibi yerlerin ihtiyaçlarının giderilmesi için hazineden özel pay ayırmıştır. Mevcut vakıflara yenilerini eklemiş, pek çok imar faaliyeti gerçekleştirmiş, kısacası buraların bakımsız kalmaması için hiçbir masraftan kaçınmamıştır. Çünkü Osmanlı Devleti, kutsal mekânlara yapılan hizmeti sadece dünya için değil aynı zamanda ahiret için de bir hizmet vasıtası olarak görmüştür. Bu anlayıştan hareketle, Osmanlılar, mukaddes mekânların kendi hâkimiyetinde olmadığı dönemlerde dahi buralara düzenli bir şekilde yardım göndermeyi ihmal etmemiştir.

Ele aldığımız çalışmamızın sonucunda, öncelikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında el-Halil'de mukaddes mekânlar için kurulan vakıfları ve bu vakıfların gelirlerini, işleyişini tespit ettik. Bu vakıflarda çalışan görevlileri, görevlilerin intikal şekillerini ve her bir görevin ne kadar maaş karşılığında ifa edildiğini saptamış olduk. Aynı zamanda el-Halil'e katkı sağlayan vakıfların gelir kaynaklarını ve gelir kaynağı olan köylerin adlarını tespit ettik. Ancak, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Halilü'r-rahman imareti ve imaret çalışanları ile ilgili herhangi bir kayda ulaşamadık. Bununla birlikte, XIX. yüzyıl başlarında imaret ve Harem-i Halil görevlilerinin surrenden pay aldıklarını gösteren 03064 numaralı Kudüs Surre defterinden bu görevlilerin sayısını ve surrenden aldıkları miktarı öğrenmek mümkün olmaktadır.

Sonuç olarak, XIX. yüzyılda, 1918 İngiliz işgali öncesine kadar ki süreçte, Kudüs ve çevresindeki Halilü'r-rahman vakıflarını tespit etmek amacıyla ele aldığımız bu çalışmanın, el-Halil meselesinin çözümünde Müslümanlar lehine katkı sağlayacağını ümit ediyoruz.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV VESİKALARI

1.1. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Defter-i Esasat, nr. 160- 24- 145
Defter-i Esasat, nr. 160-(24-30)- 0146
Defter-i Esasat, nr. 160- (24-30)-147
Defter-i Esasat, nr. 160-(24-30)-148

1.2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Evkaf Defteri, nr. 22492
Evkaf Defteri, nr. 22548
Tapu Tahrir Defteri, nr. 0342
EV. HMK. SR., nr. 03064

2. KİTAP VE MAKALELER

AHMET CEVDET PAŞA, *Kıssas-ı Enbiyâ Ve Tevârih-i Hulefâ*, C. I, Bedir Yayınları, İstanbul 1966.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.

AKINCI, Ahmet Cemil, *En Büyük Peygamberler Tarihi Kıssas-ı Enbiya Kâbe'ye Doğru*, C. XI, Sinan Yayınevi, İstanbul 1982.

APAK, Adem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi -I (Hz. Muhammed (s.a.v.) Dönemi)*, Ensar Yayınları, İstanbul 2009.

ATALAR, Münir, *Osmanlı Devletinde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1991.

AVCI, Yasemin, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*, Phoenix Yayınları, Ankara 2004.

“Ayasofya”, *Türk Ansiklopedisi*, C. IV, Maarif Yayınları, Ankara 1946.

BİLGE, Mustafa L., “Halil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C. XV, Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) Yayınları, Ankara 2004.

BOZKURT, Nebi ve KÜÇKAŞÇI, M. Sabri, “Mescid-i Nebevi”, *DİA*, C. XXIX, Türkiye

- Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.
- BOZKURT, Nebi, “Mescid-i Âksa”, *DİA*, C. XXIX, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004.
- BUZPINAR, Ş. Tufan ve KÜÇÜKAŞÇI, M. Sabri, “Haremeyn”, *DİA*, C. XVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.
- BUZPINAR, Şit Tufan, “Surre”, *DİA*, C. XXXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009.
- Ebu'l-Velid el-Ezraki, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, çev: Y. Vehbi Yavuz, Feyiz Yayınları, İstanbul 1974.
- EDİP, Eşref, *Büyük İslâm Tarihi Asrı Saadet Peygamberimizin Ashabı* (müellifi; Şah Muiniddin Ahmed Nedvi ve Sid Sahib Ansarî), C. III, Sebilürreşad Neşriyatı, İstanbul 1964.
- EMECEN, Feridun M., *Yavuz Sultan Selim*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2011.
- EVLIYA ÇELEBİ Mehmet Zillioğlu, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, Sadeleştiren: Mümin Çevik, C.IX, Üçdal Yayıncılık, İstanbul 1984.
- FURAT, Ahmet Suphi, “Yakub”, *İA*, C. XIII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988.
- FURAT, Ahmet Suphi, “Yusuf”, *İA*, C. XIII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988.
- GÜLER, Mustafa, *Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıfları (16. Ve 17. Yüzyıllar)*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2011.
- HARMAN, Ömer Faruk, “İbrahim”, *DİA*, C. XXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.
- HARMAN, Ömer Faruk, “İshak”, *DİA*, C. XXII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000.
- HARMAN, Ömer Faruk, “Kudüs”, *DİA*, C. XXVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002.
- HARMAN, Ömer Faruk, “Lût”, *DİA*, C. XXVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003.

- HONİGMAN, E., “Halil”, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, C. V, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1988.
- İBN KESİR, *El-Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslâm Tarihi*, çev: Mehmet Keskin, C. I, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.
- İBN KESİR, *El-Bidaye ve'n-Nihaye Büyük İslâm Tarihi*, çev: Mehmet Keskin, C. VI, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. I-II, IRCICA Yayınları, İstanbul 1994.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1600- 1914)*, C. II, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004.
- İslâm Konferansı Teşkilâtı Kudüs Komitesi, *Kudüs (Tarihi Belge)*, çev: Acar Tanlak, İstanbul 1988.
- Kâmil Cemil el-Asali, “Kudüs”, *DİA*, C. XXVI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002.
- KÂNDEHLEVİ, M. Yusuf, *Hayatü's- Sahabe Peygamberimiz ve İlk Müslümanlar*, C. IV, Divan Yayınları, İstanbul 1990.
- KARACA, Yusuf, “Kudüs”, *Tarih Ansiklopedisi*, C. VI, Berikan Yayınları, 2002.
- KAZICI, Ziya, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, Bilge Yayınları, İstanbul 2003.
- KÖKSAL, M. Asım, *Peygamberler Tarihi*, C. I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.
- KUTLUAY, İbrahim, *Mukaddes Zamanlar ve Mekânlar*, Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 1996.
- KÜÇÜKAŞÇI, M. Sabri, *Abbasiler'den Osmanlılara Mekke-Medine Tarihi*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007.
- NÂSİR-I HÜSREV, *Sefernâme*, çev: Abdülvehhab Tarzî, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1994.
- ÖZEN, Süleyman, *Ortadoğu'da Etnik, Dinî Çatışmalar ve İsrail*, Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2001.
- ÖZDEMİR, Hüseyin, *Abdülhamit'in Filistin Çılgılığı*, Yitik Hazine Yayınları, İzmir 2010.
- ÖZTÜRK, Nazif, “Evkâf-ı Hümayun Nezaretinin Kuruluş Tarihi ve Nazırlarının Hal Tercümeleleri”, *Vakıflar Dergisi*, sayı XV, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları,

- Ankara 1982.
- ÖZTÜRK, Nazif, “Osmanlı Döneminde Vakıflar”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- PAKSU, Mehmet, *Kudüs ve Mescid-i Aksa*, Nesil Yayınları, İstanbul 2000.
- SERTOĞLU, Mithat, *Osmanlı Tarih Lûgati*, Enderun Yayınları, İstanbul 1986.
- ŞEKER, Mehmet, *İslâm’da Sosyal Dayanışma Müesseseleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.
- ŞEMSEDDİN Sâmi, *Latin Harfleriyle Kâmûs-ı Türkî*, İdeal Yayıncılık, İstanbul 2011.
- SINGER, Amy, *Osmanlı’da Hayırseverlik Kudüs’te Bir Haseki Sultan İmareti*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2004.
- ŞULUL, Kasım, *İbn Haldun’a Göre İslâm Medeniyeti*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011.
- TABERİ, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, (çev: Zakir Kadiri Ugan- Ahmet Temir), C. I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1965.
- TUNALI, Ömer Faruk, *Peygamberler Tarihi*, Gümüş Yayınları, İstanbul 1985.
- ULUÇAM, Abdüsselam, “Haremü’l-Halil”, *DİA*, C. XV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- ÜLKÜ, Hayati, *Başlangıçtan Günümüze Kadar İslâm Tarihi*, Çile Yayınları, İstanbul 1982.
- ÜNAL, M. Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Yayınları, Isparta 2002.
- ÜNAL, M. Ali, *Paradigma Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul 2011.
- ÜNAL, Saadettin, “Kâbe”, *DİA*, C. XXIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001.
- WALKER, J., “Süleyman”, *İA*, C. XI, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1979.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Vakıf”, *İA*, C. XIII, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1988.
- YUSUFOĞLU, Selman, *Kur’an’daki Peygamberler*, Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul 2007.

EKLER

EK 1: Defter-i Esasat, 160-24-145

The image shows two pages from a handwritten Ottoman document, likely a ledger or account book. The pages are filled with handwritten text in Arabic script, organized into tables and columns. The left page is titled 'ملاحظات' (Observations) and 'زمنان' (Time/Period). The right page is titled 'درخواست' (Request) and contains a table with multiple columns and rows of data. The text is written in dark ink on aged, slightly yellowed paper. The tables are structured with vertical lines, and the text is neatly aligned within the cells. The overall appearance is that of a historical administrative or financial record.

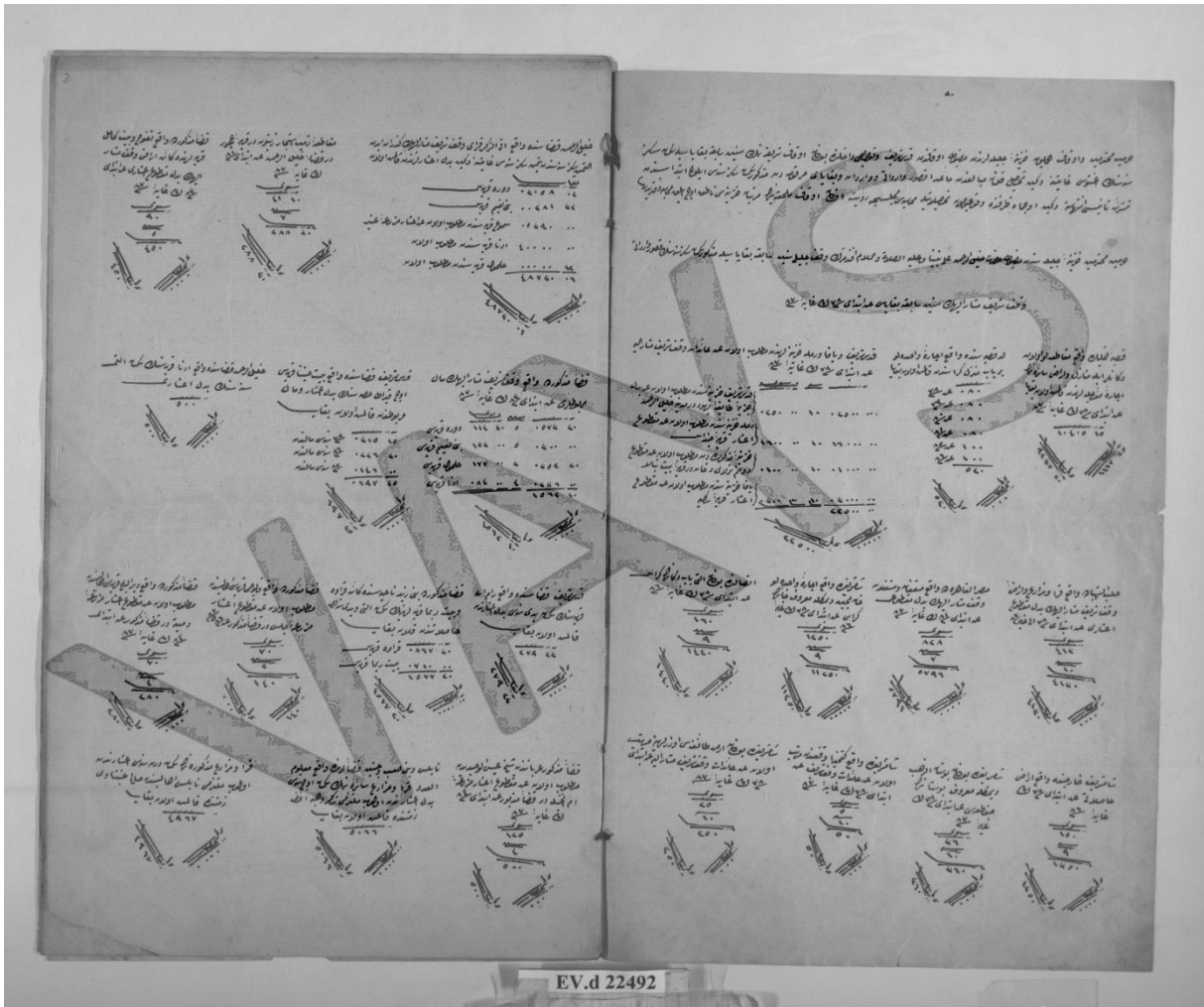
The image shows two pages of a handwritten Ottoman tax register (Defter-i Esasat) from 160. The pages are numbered 27 and 28. The left page is titled 'ملاحظات' (Observations) and 'فوتيات' (Deaths). The right page is titled 'ملاحظات' (Observations) and 'فوتيات' (Deaths). Both pages contain a grid with handwritten entries in Ottoman Turkish script. The entries are organized into columns and rows, with some entries being crossed out or marked with a diagonal line. The handwriting is in a cursive style typical of the period.

The image shows two pages from a handwritten ledger. The right page is numbered 28 and has a header 'مصارف' (Expenses). The left page is numbered 29 and has a header 'ملاحظات' (Notes). Both pages contain handwritten entries in Ottoman Turkish, organized in a grid with columns for dates, descriptions, and amounts. The entries on the right page include various expenses such as 'مصارف' and 'مصارف'. The entries on the left page include 'ملاحظات' and 'ملاحظات'. The handwriting is in a cursive style typical of Ottoman manuscripts.

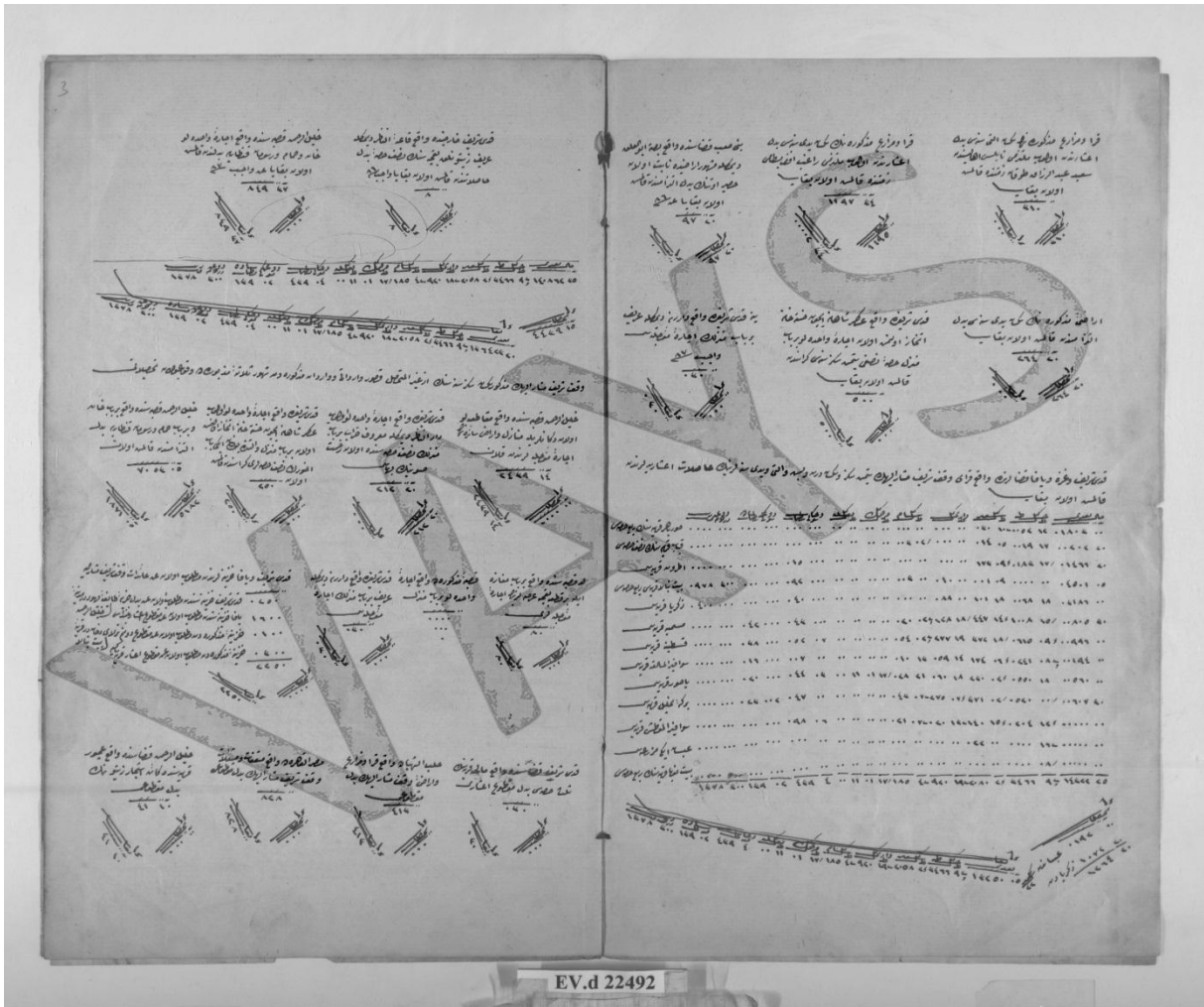
EK 4: Defter-i Esasat, 160-(24-30)-148

The image shows an open manuscript with two pages of handwritten text in a grid format. The right page has a header with columns for 'مبلغ' (Amount), 'محل' (Place), 'تاریخ' (Date), and 'شرح' (Description). The left page has a header with columns for 'مبلغ' (Amount), 'محل' (Place), and 'شرح' (Description). The text is dense and appears to be a ledger or account book. The pages are numbered 31 and 32 at the bottom.

EK 5: Evkaf Defteri, 22492

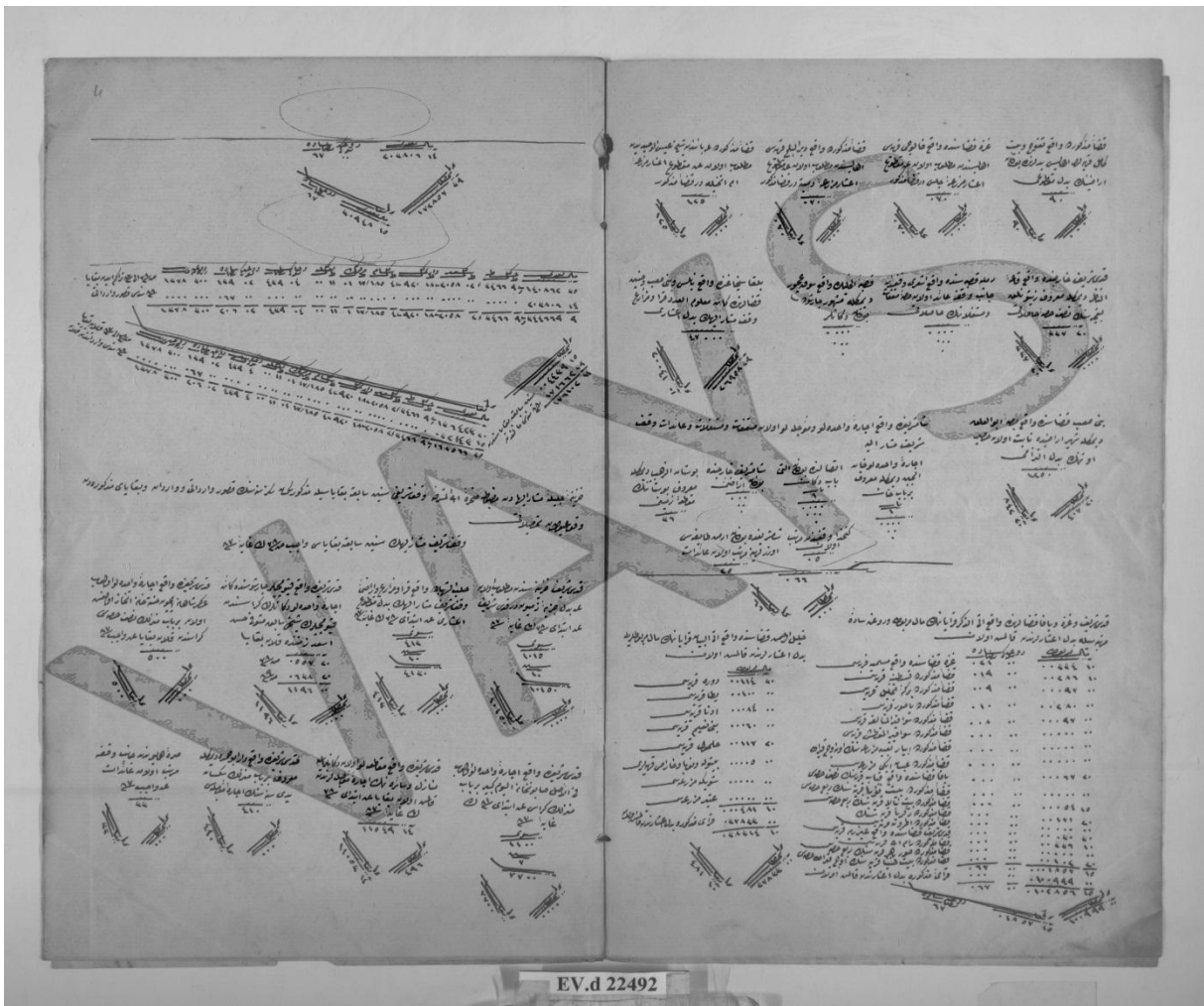

EK 6: Evkaf Defteri, 22492 -2

EV.d 22492

EK 7: Evkaf Defteri, 22492 - 3

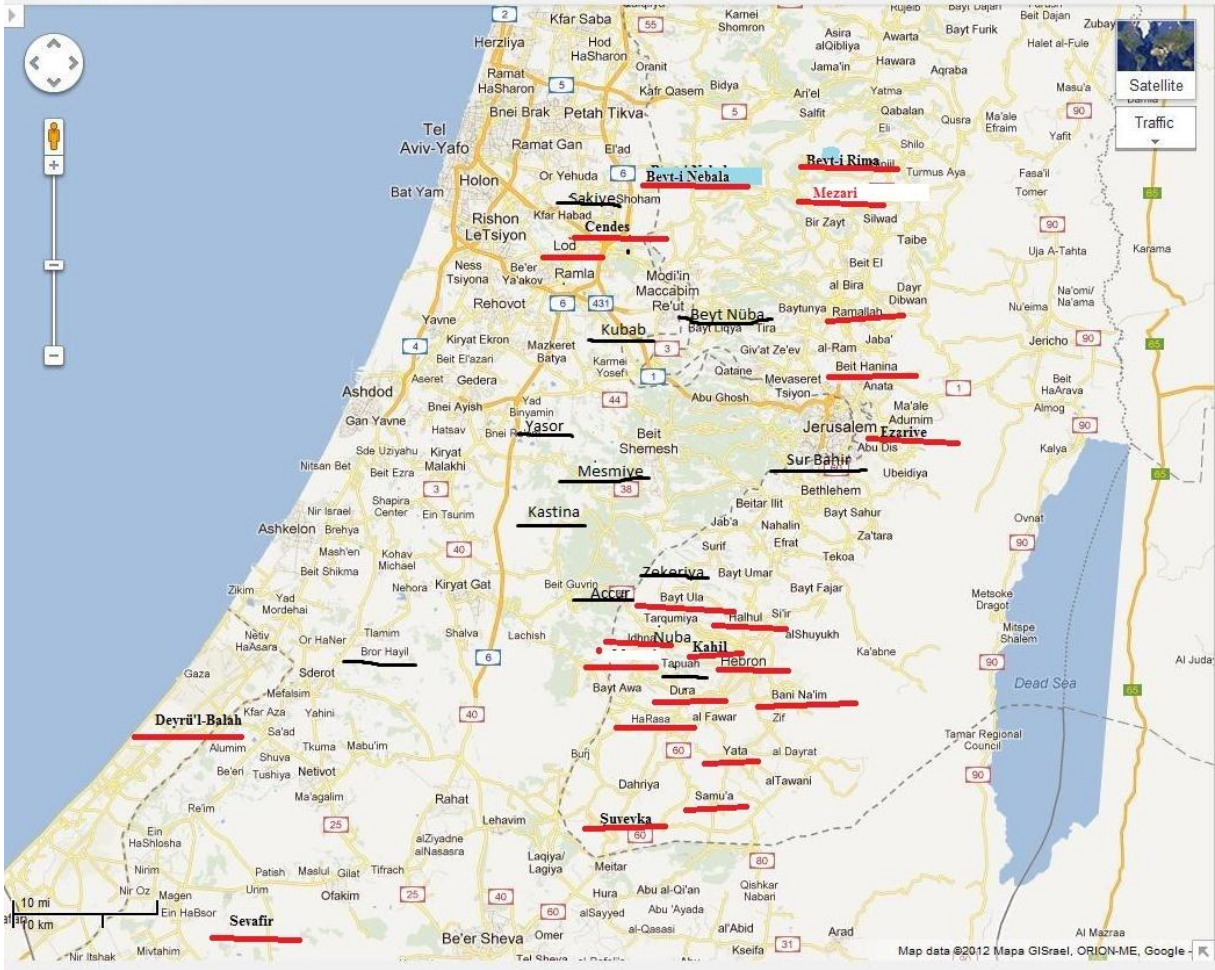

EK 8: Evkaf Defteri, 22548

Handwritten document titled "Evkaf Defteri" (Estate Register) with a central stamp "EV.d 22548". The document is organized into two columns of text, each containing a list of entries with associated numbers and descriptions. The entries are written in Ottoman Turkish script. The right column includes a header "Evkaf Defteri" and a list of entries numbered 1 through 14. The left column contains a list of entries numbered 15 through 31. The document is a detailed record of land and property holdings, likely for a religious or charitable institution.

HARİTALAR

HARİTA 1: Halilü'r-rahman Vakıf Akarı Olan Köyler (Mustafa Güler, The Role Of Ottoman Vaqfs In The Solution Of The Issue Of Hebron, The 13th. International Academic Conferance On Islamic Jerusalem, Malezya 12-14 Nisan 2012, Basılmamış Sempozyum Tebliğinden.)

HARİTA 2: el-Halil

HARİTA 3: 1948 Tarihli BM Kararlarına Göre Filistin.

RESİMLER

RESİM 1: Halil İbrahim Camii

RESİM 2: Hz. İbrahim Mescidi

